

Židia a ich pamiatky
Żydzi i ich zabytki

Patrik Derfiňák
Wacław Wierzbieniec

2020

PL-SK
Interreg
Poľsko-Slovensko
EURÓPSKA ÚNIA
Európsky fond regionálneho rozvoja

Židia a ich pamiatky
Żydzi i ich zabytki

Patrik Derfiňák, Wacław Wierzbieniec

2020

AUTORI:
doc. PaedDr. Patrik Derfiňák, PhD.
dr hab. Wacław Wierzbieniec

RECENZENTI:
dr hab. Władysław Tabasz, *Wyższa Szkoła Handlowa w Radomiu*
doc. PhDr. ThDr. Daniel Slivka, PhD., *Prešovská univerzita v Prešove*

Publikácia je výstupom projektu Programu cezhraničnej spolupráce Interreg V-A Poľsko-Slovensko 2014-2020, číslo projektu: PLSK.03.01.00-SK-0196/18-0 „Turistické cesty slovensko poľského pohraničia ako nástroj odborného vzdelávania pre udržanie mladých ľudí v regióne“

Publikacja jest efektem projektu Programu Współpracy Transgranicznej Interreg V-A Polska-Słowacja 2014-2020, kod projektu: PLSK.03.01.00-SK-0196/18-0: „Szlaki turystyczne pogranicza słowacko-polskiego jako narzędzie edukacji zawodowej dla utrzymania młodych ludzi w regionie“.

Výhradnú zodpovednosť za obsah tejto publikácie nesú jej autori a nedá sa stotožniť s oficiálnym stanoviskom Európskej únie. Výtlačok zdarma

Wyłączną odpowiedzialność za zawartość niniejszej publikacji ponoszą jej autorzy i nie może być ona utożsamiana z oficjalnym stanowiskiem Unii Europejskiej. Egzemplarz bezpłatny

© doc. PaedDr. Patrik Derfiňák, PhD.
© dr hab. Wacław Wierzbieniec
© Prešovská univerzita v Prešove, 2020

ISBN 978-80-555-2569-3

OBSAH / ZAWARTOŚĆ

Úvod / Wstęp 4/53

1. Židia v poľských dejinách / Żydzi w historii Polski 5/54

2. Židia v slovenských dejinách / Żydzi w historii Słowacji 10/59

3. Pamiatky židovskej kultúry / Zabytki kultury żydowskiej 15/64

4. Pamiatky spojené so židovskou komunitou na území Prešovského samosprávneho kraja / Zabytki związane ze społecznością żydowską na terenie województwa preszowskiego 17/66

5. Pamiatky spojené so židovskou komunitou na území Podkarpatského vojvodstva / Zabytki związane ze społecznością żydowską na terenie województwa podkarpackiego 31/80

Dodatok k publikácii o Židoch / Uzupełnienia do publikacji o Żydach 42/94

Pramene a literatúra / Źródła i literatura 104

Úvod

Židovské komunity v prostredí strednej Európy tvorili integrálnu súčasť osídlenia už od stredoveku. Ich osudy a celkovo problematiky židovskej kultúry však nepatrili medzi témy, ktorým by bola venovaná veľká pozornosť. Situácia sa zmenila až v priebehu posledných desaťročí, keď sa stala predmetom záujmu nielen odborníkov, ale i veľkej časti verejnosti. Napriek tomu, že jednotlivé židovské komunity sa medzi kresťanskou väčšinou usádzali veľmi nerovnomerne, najmä v prostredí, kde ich predovšetkým vládnuce zložky spoločnosti boli ochotné tolerovať, ich počet postupne narastal. V priebehu jednotlivých stáročí sa podmienky na život menili. Zažívali lepšie i horšie obdobia. Najmä v krízových rokoch sa často práve židovské komunity stávali terčom násilností, utláčania i priamych fyzických útokov. I preto dochádzalo k presunom celých skupín do oblastí, kde situácia pre nich bola momentálne priaznivejšia. Práve priestor dnešného Slovenska a Poľskej republiky poskytoval pre židovskú komunitu dlhodobo pomerne priaznivé podmienky na existenciu. Najmä obdobie od 18. až do prvej polovice 20. storočia predstavovalo časový úsek, ktorý umožnil v stredoeurópskom priestore rýchly a úspešný rozvoj tejto komunity.

Židovské obyvateľstvo v Poľsku predstavovalo v období pred druhou svetovou vojnou s počtom viac ako tri milióny osôb najväčšiu židovskú komunitu na svete. Veľmi početnú enklávu tvorili tiež v priestore dnešného východného Slovenska. Toto mimoriadne početné osídlenie bolo v rámci poľského územia dané najmä silnou migráciou v priebehu stredoveku a novoveku. Na východe Slovenska sa počty Židov zvyšovali najmä v priebehu 18. a 19. storočia. Táto menšina bola spravidla voči vládnucej vrstve lojálnou, ale súčasne dlhodobo neintegrovanou časťou poľskej ale i uhorskej spoločnosti. Navyše jej členovia boli v priemere bohatší a vzdelanejší, ako členovia väčšinovej komunity, čo bolo často príčinou určitého sociálneho a ekonomického napätia.

Rýchly rozvoj židovských komunít bol žiaľ náhle tragicky ukončený počas druhej svetovej vojny, keď prevažná časť židovského obyvateľstva zahynula v koncentračných táboroch. Cieľom tejto publikácie je preto nielen aspoň stručné priblíženie dejín tejto mimoriadne zaujímavej skupiny obyvateľstva v priestore po oboch stranách aspoň časti dnešnej, ale i historickej slovensko – poľskej hranice, ale i to málo, čo sa z ich materiálnej kultúry podarilo zachovať do súčasnosti. Vzhľadom na veľký počet pamiatok, ktoré možno dodnes aspoň sčasti zaznamenať, načrtnutie možných turistických cieľov predstavuje iba výber tých najzaujímavejších, resp. aspoň sčasti zachovaných pamiatok. Pozornosť sme pritom sústredili na synagógy, komplexy rituálnych či svetských budov a cintoríny. Mnohé z nich sú kvôli necitlivému prístupu v nedávnej minulosti stále v zlom stave. Napriek tomu v mnohých ohľadoch dokumentujú význam židovskej komunity pri rozvoji a v mnohých ohľadoch aj špecifickom vývoji oblastí okolo jednej z častí dnešnej poľsko – slovenskej hranice.

1. Židia v poľských dejinách

V Poľsku sa prvé židovské komunity začali vytvárať už v priebehu 13. storočia. Ich právne postavenie prvý raz oficiálne upravil už knieža Boleslav v tzv. židovskom štatúte, ktorý vydal v roku 1264 v Kalisi. Umožnil im slobodne realizovať obchod na celom území Veľkopoľska, vzal ich pod svoju ochranu a garantoval rozsiahlu autonómiu židovským obciam. Takéto výsady vyplývali zo špecifických hospodárskych pomerov v krajine. Poľsko bolo výrazne agrárnou krajinou, kde mestá a meštianstvo predstavovali iba slabú zložku obyvateľstva. Prichádzajúce nemecké a židovské obyvateľstvo rozširovalo dôležitú zložku obchodníkov a remeselníkov. Poľskí panovníci i najbohatší šľachtici si uvedomovali ich prínos. Nielen pre celkový rozvoj krajiny, ale i z hľadiska zvyšovania štátnych či súkromných príjmov. Vďaka možnostiam, ktoré im ponúkala ochrana poskytovaná zo strany poľských panovníkov i vysokej šľachty, už od čias kráľa Kazimíra III. Veľkého, sa jednotlivé náboženské obce postupne rozvíjali. Vzhľadom na pomerne priaznivé podmienky predstavovali v mnohých prípadoch vítané útočisko aj pre iné prenasledované komunity nielen z blízkeho Uhorska, ale aj z nemeckých krajín, ruských území či Francúzska. Práve po rozhodnutí Kazimíra Veľkého o ochrane osobnej bezpečnosti i záujmov Židov sa Poľské kráľovstvo stalo bezpečným útočiskom pre Židov vyhnaných z iných krajín Európy. Od založenia Poľského kráľovstva, napriek množstvu politických zmien i vojnových konfliktov, bolo Poľsko až do 17. storočia jednou z najviac tolerantných krajín v Európe. Vďaka tomu sa stalo sa domovom veľkej židovskej komunity. V niektorých zdrojoch sa vtedajšie Poľské kráľovstvo označovalo za rajom pre Židov (paradisus Judaeorum).

Najmä v priebehu 16. storočia sa objavuje viacero panovníkov, ktorí vystupovali voči židovským komunitám na území poľsko – litovskej únie tolerantne a umožnili tak ich ďalší rozvoj. Už Žigmund I. Starý (1507-1548) umožnil Židom popri obchode a remeslách podnikať i v poľnohospodárstve. Odvtedy sa postupne stále viac rozširovalo prenajímanie nielen štátnych, ale najmä šľachtických statkov židovským nájomcom. Po smrti Žigmunda Augusta a krátkej vláde Henricha III. z Valois, zvolili na poľský trón sedmohradské knieža Štefana Báthoryho (1576 - 1586). Ten, ako sa neskôr ukázalo, bol voči Židom tolerantným a priateľským vládcom. To okrem iného umožnilo ortodoxným Židom vykonávať svoje obchody bez obmedzení, dokonca aj počas kresťanských sviatkov.

Napriek tomu sa objavovali problémy v spolužití s kresťanmi. Kvôli rastúcemu počtu protižidovských vystúpení požiadali niektoré židovské obce príslušné mestské úrady o povolenie oddeliť ich obvod pevným plotom alebo múrom od zvyšku mesta. Židia sa tak do istej miery izolovali od svojich kresťanských susedov. Tento postup bol zaujímavý nielen pre rabínov stojacich na čele náboženských obcí, ale aj pre katolíckych duchovných. Bránili sa tak asimilácii a vzájomnému zbližovaniu medzi príslušníkmi oboch komunít. Napriek tomu, že Židia žili v mestách, nezúčastňovali sa na ich vnútornom politickom živote, predovšetkým na voľbe mestských funkcionárov. To bola daň za to, že nepodliehali ich právomoci.

Vnútorné záležitosti jednotlivých náboženských obcí podliehali autorite rabínov, starších alebo sudcov. Určité obmedzenia pre židovské obyvateľstvo sa prejavovali iba v niektorých mestách na území kráľovského Pruska. Pokiaľ sa objavovali spory a nedorozumenia priamo v židovských komunitách, riešili ich na stretnutiach rabínov. V roku 1580 kráľ Štefan Báthory založil osobitnú ústrednú organizáciu židovskej samosprávy. Židia pritom už boli vnímaní ako samostatná piata zložka poľského obyvateľstva, okrem duchovenstva, šľachty, mešťanov a roľníkov.

V 17. storočí sa stalo židovská komunita v poľskom kráľovstve druhou najväčšou v Európe, hneď po Osmanskej ríši. Počet jej členov sa v polovici 17. storočia odhadoval na zruba pol milióna. V tomto období jej príslušníci intenzívne rozvíjali rôzne hospodárske aktivity, pričom veľmi úspešne konkurovali poľským a nemeckým obchodníkom a remeselníkom. Jedným z dôsledkov narastajúceho napätia v hospodárskej i náboženskej oblasti sa stalo obviňovanie Židov zo znesväcovania hostií, rituálnych vrážd či získavania krvi z kresťanských detí. Tieto obvinenia nachádzali živnú pôdu najmä medzi mestským obyvateľstvom. Iba výnimočne ich však podporovali predstavitelia vysokej šľachty alebo bohatého mestského patriciátu. V mestách boli protižidovské nepokoje a súdne procesy za rituálne vraždy. Príkladom zložitých vzťahov v tomto smere môže byť mesto Lublin. Tam k nepokojom medzi kresťanským a židovským obyvateľstvom došlo v rokoch 1620, 1627, 1634 a 1646. V roku 1646 bolo zničených 19 židovských domov, 8 ľudí zomrelo a 50 bolo zranených. V roku 1636 sa v Lubline konali dve súdne konania o rituálnych vraždách. Tresty smrti v prípadoch rituálnych vrážd boli na odsúdených vykonané veľmi krutým spôsobom, najčastejšie v sobotu a pred miestnou synagógou. Poľskí králi a magnáti väčšinou poskytovali Židom osobitnú právnu ochranu. Už Alexander Jagelonský napríklad zaviedol trest smrti za neoprávnené obvinenie z rituálnej vraždy. Aj ďalší panovníci, najmä počas 17. storočia prispeli k ich ochrane. V roku 1618 Žigmund III. Vasa zase zakázal tlač a distribúciu textov, ktoré by mohli spôsobiť protižidovské nepokoje. V mestách, ktoré patrili bohatej šľachte využívali Židia mnohé privilégiá. Na rozdiel od kráľovských miest sa tiež často mohli zúčastňovať nielen na voľbe mestských funkcionárov, ale aj na zasadnutiach mestských rád. Pre svojich patrónov vykonávali množstvo úloh, keď pracovali nielen ako bankári, ale aj nájomcovia, obchodní agenti, pisári, prekladatelia ale i holiči. Dokonca ani predstavitelia katolíckej cirkvi nevystupovali voči Židom vždy nepriateľsky. V roku 1621 na synode v rámci krakovskej diecézy, ktorú zvolal biskup Marcin Szyszkowský, rozhodla, že situácia Židov si vyžaduje viac súcitu ako prenasledovania, odsúdila tých, ktorí s nimi zaobchádzali zle. Synoda vyzvala veriacich, aby nepoškodzovali Židov, a to ani verbálnymi útokmi, ani materiálne.

Podpora, ktorú poskytovali poľský panovníci i predstavitelia vysokej šľachty Židom však súčasne i napriek zákazom vyvolávala nespokojnosť kresťanskej majority. Prispievali k tomu aj oni sami, keďže prostredníctvom zhromaždených finančných prostriedkov sa usilovali vplývať na prijmanie zákonov v krajine, najmä v prípade, ak by pre nich mali negatívne dôsledky. V Poľsku sa v tom čase dokonca

rozšíril názor, že každý, kto hovorí o Židoch dobre, je už podplatený, prípadne, kto o nich hovorí tak sa chce sám stať jedným z nich.

Významným medzníkom nielen v dejinách Poľska, ale tiež tamojšej židovskej komunity sa stalo povstanie vedené Bohdanom Chmielnickym. Išlo o jeden z rozsiahlych a dlhotrvajúcich ozbrojených konfliktov, počas ktorých zahynuli približne tri milióny obyvateľov, čo tvorilo približne tretina všetkých obyvateľov krajiny. Židia, ktorí v tom čase tvorili zhruba 5-6% populácie, boli tiež často nútení zapojiť sa do konfliktov. Niektorí z nich sa pridali k povstalcom. Keďže však spolu s poľskou šľachtou patrili k skupinám, proti ktorým sa obrátila nespokojnosť povstalcov, väčšinou sa zapojili do bojov proti kozákom i krymským Tatárom. Počas povstania Kozákov pod vedením Bohdana Chmielnickeho boli zavraždené desiatky tisíc Židov a Poliakov. Presný počet židovských obetí nie je známy, ale úbytok židovskej populácie sa odhaduje na 100 000 - 200 000 vrátane nútenej emigrácie a úmrtí na infekčné choroby. Strata takmer polovice celej židovskej populácie žijúcej na poľskom území, bola označená ako „veľká katastrofa“. I preto niektorí najmä židovskí historici považujú toto povstanie za symbolické ukončenie úspešného obdobia v dejinách poľských Židov.

Ďalším veľmi komplikovaným a z hľadiska židovskej komunity veľmi negatívnym obdobím sa stala švédska inváziа. Tá sa rýchlo rozšírila po vojensky oslabenom Poľsku. Poliaci, ktorí bojovali proti tomuto vpádu veľmi často obviňovali práve Židov zo spolupráce s útočníkom. Veľmi im priťažilo aj obvinenie, že švédskeho veliteľa v Krakove priviedli na miesto, kde bol ukrytý strieborný oltár sv. Stanisława. Ten bol následne zničený a roztavený. Mnoho členov židovských komunít zomrelo tiež kvôli epidémii, ktorá v tom čase zúrila, okrem iného aj v dôsledku obliehania viacerých poľských miest. Rovnako ničivé dôsledky pre poľské i židovské obyvateľstvo mala vojna s Ruskom. Po jeho obsadení ľavobrežnej Ukrajiny už na tomto území nesmeli Židia viac bývať.

Keď sa situácia upokojila, mnohí Židia sa vrátili do svojich domovov. Napriek obrovským stratám i naďalej zostalo Poľsko duchovným centrom židovského sveta a bolo obývané židovskou komunitou väčšou ako v západnej Európe. I keď nepriazeň poľského katolíckeho duchovenstva, obyvateľov miest i drobnej šľachty sa stále zväčšovala, poľskí králi i bohatá šľachta stále zachovávala voči Židom svoju priazeň. Celkovo však možno konštatovať, že keď v 18. storočí došlo k postupnému oslabeniu poľsko-litovskej únie v dôsledku povstaní, vojen a náboženských konfliktov, tradícia poľskej tolerancie tiež rýchlo zanikala. V stále väčšej miere k tomu prispievala aj šíriaca sa protireformácia. Preto sa celkom prirodzene situácia poľských Židov od druhej polovice 17. storočia zhoršila.

Neistá politická situácia, narastajúca chudoba židovského obyvateľstva ale i tragické udalosti, ktoré ich postihovali viedli k tomu, že sa u nich oslabila tradičná viera v rabinickú vzdelanosť, autority a sväté knihy. Postupne sa medzi nimi objavuje celý rad nových náboženstvo – filozofických smerov. Spomedzi nich mal najväčší význam chasidizmus, nové hnutie, ktoré odmietalo tradičné autority

a rabinickú vzdelanosť a preferovalo modlitby a vrúcnu vieru v Boha, ktorý je prítomný nie vo svätých knihách, ale vo všetkých veciach. Najvyššou autoritou sa stáva cadik, známy svojim príkladným životom i ako prostredníci medzi Bohom a ľuďmi. Nové hnutia a ich aplikácia v každodennom živote viedli k rozkolu medzi židovskými komunitami. Kým v Poľsku, Litve či Bielorusku zostali väčšinou verní pôvodnému rabinickému smeru, na Ukrajine, Haliči, Podolí, či Volyni prevažovali chasidi.

Kým v 17. storočí ešte poľské kráľovstvo zaberalo takmer jeden milión kilometrov štvorcových, postupne sa jeho územie zmenšovalo. V roku 1772 už bolo menšie viac ako o jednu štvrtinu, aby pri nasledujúcich deleniach medzi Prusko, Rusko a Rakúsko celkom zaniklo. Po poslednom treťom delení Poľska v roku 1795 sa tam Židia, podobne ako kresťanské obyvateľstvo, dostalo do úplne novej situácie. Životné podmienky židovských komunít sa zrazu líšili v závislosti od prostredia, v ktorom sa po vytýčení nových hraníc ocitli. V najzložitejšej situácii sa nachádzali Židia, ktorí sa nachádzali v ruskej ríši. Vzhľadom na to, že Ruské impérium získalo pri delení Poľska Ukrajinu, Bielorusko, Litvu, Volyňsko a Podolie, stalo sa zrazu domovom viac ako milióna Židov. Išlo o najpočetnejšiu židovskú komunitu v Európe, ktorá mala asi milión členov. Súčasne práve na ruskom území boli stále citeľnejšie prejavy antisemitizmu a židovské obyvateľstvo muselo zápasiť s mnohými obmedzeniami.

O poznanie lepšia situácia bola v prostredí habsburskej monarchie, ktorá získala priestor Haliče a Krakova. Na začiatku vlády Habsburgovcov v Haliči ešte viac ako 70% židovského obyvateľstva žilo na vidieku. Stále sa tu udržala ich pozícia nájomcov či správcov na šľachtických majetkoch, kde prežívali aj so svojimi rodinami. Keďže šľachta sa správou svojich panstiev zaoberala málo, ich úloha bola veľmi dôležitá. Súčasne predstavovali dôležitý sprostredkovateľa medzi vidiekom a mestom, kde predávali prevažnú časť poľnohospodárskej produkcie. Tento región bol v rámci habsburskej monarchie v mnohom špecifický, okrem iného aj preto, lebo na žiadnom inom území nežilo toľko židovského obyvateľstva ako tu.

V priebehu devätnásteho storočia nastali vo vzťahu k židovskému obyvateľstvu pôvodne žijúcemu na poľskom území významné zmeny. V prvom rade v habsburskej monarchii, následne sa objavili reformy a pokusy o asimiláciu Židov v Prusko (1812) a Rusku (1822), kde boli Židom udelené aj občianske práva. Na bývalých poľských územiach sa zintenzívnil odchod Židov do veľkých miest, kde bol založený židovský proletariát. Napriek reformám vzrástla emigrácia do zámoria. mimo Európy. Postupne vznikali židovské politické smery, keď okrem tradičného konzervatívneho sa objavili sa aj socialistický a sionistický prúdy, najmä v prostredí židovského proletariátu, ku ktorému sa neskôr pridala aj podpora komunizmu. Po skončení prvej svetovej vojny a opätovnom získaní nezávislosti Poľska bolo obývané viac ako troma miliónmi Židov.

Početnosť príslušníkov židovskej komunity, ktorá sa hlásila nielen k svojej viere, ale tiež osobitej kultúre a jazyku postupne stúpala, aby v priebehu

dvadsiatych a tridsiatych rokov 20. storočia dosiahla svoj vrchol. Zostali lojálnou, ale neintegrovanou časťou poľskej spoločnosti. Jej príslušníci však boli v priemere bohatší a vzdelanejší, ako ku kresťanskej viere sa hlásiaci Poliaci, čo bolo príčinou určitého sociálneho pnutia. To sa začalo zvyšovať v tridsiatych rokoch, po prepuknutí hospodárskej krízy a smrti maršála Pilsudského, keď bolo Poľsko stále silnejšie ovládané antisemitsky orientovanou pravicou. Jej predstavitelia aj s podporou katolíckych cirkevných predstaviteľov postupne prijalo celý rad protižidovských opatrení. Medzi nich patrilo napríklad obmedzenie prístupu Židov na vysoké školy a do niektorých presne určených povolaní, zavedenie tzv. lavicových giet a podobne. Skutočnou katastrofou sa ale pre Židov v Poľsku stala okupácia krajiny nacistickým Nemeckom, ktoré postupne začalo masovú likvidáciu všetkých Židov v Poľsku. Práve táto krajina sa tak stala najviac postihnutou šoa. Už v roku 1939 začali vznikať prvé getá, kam nahnali Židov, aby ich tam napospas hladu a chorobám. V ďalšej fáze, od roku 1941 začali svoju činnosť prvé vyhladzovacie koncentračné tábory, v ktorých nakoniec aj zahynula väčšina poľských Židov.

V období pred druhou svetovou vojnou žilo v Poľsku viac ako tri milióny Židov, ktorí tvorili približne 10% všetkých obyvateľov krajiny. Holokaust, vojnové udalosti i povojnová migrácia spôsobili, že dnes je situácia úplne iná. Už počas druhej svetovej vojny zahynulo asi 90 % príslušníkov židovskej populácie. Konca vojny sa dožilo len asi 300 tisíc poľských Židov, z toho približne 70% priamo na území dnešného Poľska. Ani koniec vojny však pre nich nepriniesol vytúžený pokoj. Niekoľko stoviek ich bolo povraždených pri povojnových pogromoch, ktoré boli často motivované skôr ekonomickými hľadiskami, než antisemitizmom. Negatívnu úlohu hral aj nástup komunistov k moci, keďže tí sa stavali k Židom skôr nepriateľsky. Dôvodom bola snaha nakloniť si občanov, ktorí sa obohatili na židovskom majetku, ako aj fakt, že napríklad Rada pre pomoc Židom, významná ilegálna organizácia pracujúca v ich prospech počas vojny, nebola komunistickým projektom. Väčšina Židov ako východisko z tejto pre nich nepriaznivej situácii radšej zvolila emigráciu už buď tesne po vojne, či po prepuknutí antisemitskej kampane, ktorú komunisti začali v marci roku 1968. V dôsledku toho židovská komunita v Poľsku má v súčasnosti asi 3 500 členov, a je tvorená predovšetkým osobami už vo vyššom veku.

Početnosť i dlhodobé pôsobenie židovského obyvateľstva v tomto priestore, ktoré sa v mnohých ohľadoch sústreďovala práve po oboch stranách dnešnej poľsko – slovenskej hranice, viedlo k vytvoreniu nielen veľmi svojbytnej kultúry. Postupne tu vzniklo aj množstvo zaujímavých kultúrnych pamiatok. Žiaľ mnohé z nich, či už kvôli vojnovým udalostiam, alebo ľudskej ľahostajnosti či snahe jednoducho vymazať pamiatky spojené s touto komunitou, v priebehu druhej polovice 20. storočia zanikli, alebo im hrozí zničenie.

2. Židia v slovenských dejinách

Napriek dokladom o pobyte židovských obchodníkov na území dnešného Slovenska už počas trvania Veľkomoravskej ríše, za najstaršie židovské náboženské obce v tomto priestore sa považujú Bratislava a Komárno. Ich rozvoju napomohla skutočnosť, že koncom 11. storočia došlo k prílevu židovských utečencov z Čiech a Moravy, ktorých český kráľ Vratislav II. (1061-1093) kruto prenasledoval. Mnohí z nich si potom našli nový domov v rôznych častiach Uhorského kráľovstva. Podobne ako na poľskom území, i viacerí uhorskí panovníci podporovali alebo aspoň tolerovali túto komunitu. Za Arpádovcov sa mohli usádzať v mestách a venovať sa obchodu. I keď ich za Ondreja II. vylúčili z vykonávania štátnych i miestnych úradov a zakázané boli i zmiešané manželstvá, naďalej boli využívané ich služby najmä v hospodárskom živote, najmä pri obnove po tatárskom vpáde. Za vlády Belu IV. získali aj potrebnú právnu ochranu a ďalšie možnosti pre pôsobenie najmä v oblasti obchodu a finančníctva.

Za vlády Anjouovcov sa situácia i vzťahy voči židovskému obyvateľstvu zásadne zmenili a Ľudovít Veľký (1342-1382) ich dokonca nechal vyhnať z krajiny. Aj keď sa po niekoľkých rokoch opäť začali do Uhorska vracať, stretávali sa na viacerých miestach s odporom. Žigmund Luxemburský, ako uhorský kráľ (1387-1437) opäť priznal Židom aspoň časť práv a niektorým umožnil usadiť sa na šľachtických majetkoch v blízkosti väčších miest. Symbolom ich prítomnosti sa stala veľká synagóga, ktorú si vybudovali v Budíne. No o židovské záležitosti sa veľmi nestaral a ponechával ich v rukách kráľovských úradníkov. V Budíne boli dokonca roku 1421 prijaté viaceré protižidovské opatrenia, napríklad zákaz obchodovania s kresťanmi a povinnosť nosiť zvláštny červený plášť so žltým znamením.

Najúspešnejším obdobím pre židovské komunity v Uhorsku sa stalo obdobie vlády panovníka Mateja Korvína (1458-1490). Bol si vedomí prínosu, ktorý spočíval nielen vo výbere vyšších daní od židovského obyvateľstva, ale aj využitia ich schopností v peňažníctve a obchode. Bola zriadená špeciálna židovská prefektúra, pričom prefekt bol podriadený priamo panovníkovi. Židia obsadili aj viacero dôležitých miest v štátnej správa a pri výbere daní. Vďaka panovníkovej podpore sa dokonca do krajiny prisťahovalo množstvo rodín z rôznych častí Európy, ktoré tu hľadali lepšie podmienky na život. Už po smrti Mateja Korvína, za vlády poľských Jagelovcov sa situácia opäť postupne začala meniť a objavovali sa i protižidovské nepokoje. No až po pre Uhorsko a jeho obyvateľov tragickej bitke pri Moháči nastal výrazný pokles Židov v krajine.

Na území dnešného Slovenska, predovšetkým v mestách, ktoré ovládali nemecký a maďarský mešťania, dochádzalo k protižidovským výtržnostiam. Židia tak boli nútení opustiť mnohé mestá. Útočisko pritom našli často na tureckom území, kde podobne ako inde v osmanskej ríši mali rovnoprávne postavenie. O tom, že ich postavenie bolo lepšie v kresťanskom prostredí svedčí napríklad pomoc, ktorú poskytovali budínski židia osmanským jednotkám, keď Budín obliehali kresťanské vojská. Až po čiastočnej konsolidácii pomerov v druhej polovici 17. a začiatkom

18. storočia, nastáva nové obdobie v dejinách Židov na území Slovenska. Po vyhnaní Turkov z Uhorska a obnovení vlády Habsburgovcov nad krajinou, došlo aj k zmene postavenia židovskej komunity. Štát spočiatku o príslušníkov tejto komunity nemal veľký záujem a tak žili vo vidieckom prostredí, najmä na majetkoch bohatých magnátov, ako boli Esterháziovci, Pálfyovci či Zičiovci. Tak sa prejavila skutočnosť, že mestá nepovoľovali ich usadzovanie na svojom území. Na vidieku pôsobili ako obchodníci, správcovia, nájomcovia krčiem či drobní podnikatelia. Strediskom Židov z celého Uhorska sa stala Bratislava, ktorá už po obsadení Budína Turkami stala najväčšou a najvýznamnejšou náboženskou obcou v uhorskom kráľovstve a svoje významné postavenie si v tomto smere udržala aj neskôr.

V priebehu 18. storočia sa veľa židovských rodín nielen z Uhorska, ale i poľskej Haliče, Čiech a ďalších krajín usadzovalo na územiach, ktoré boli oslobodené spod tureckej nadvlády, kde postupne zastávali významnú úlohu nielen v obchode či finančníctve, ale i poľnohospodárskej výrobe. Už od dvadsiatych rokov 18. storočia dochádza v rámci habsburskej monarchie k veľkým presunom Židov, kvôli nariadeniu Karola III. z roku 1726. Podľa neho sa smel na územi habsburských dedičných krajín v každej židovskej rodine oženiť iba jeden muž. Mnoho Židov vtedy odišlo z Čiech a Moravy, pričom sa usadili na území dnešného západného Slovenska. V tomto období sa však rýchlo rozvíjajú aj židovské komunity v priestore severovýchodného Uhorska, predovšetkým obce a mestá na území dnešného východného Slovenska a Podkarpatskej Rusi.

Ku krokom, ktoré prispeli k zlepšeniu spoločenského postavenia židovského obyvateľstva patrilo napríklad nariadenie cisára Jozefa II. (1780-1790) Systematica gentis judicae regulatio z roku 1783. To jeho príslušníkom umožnilo napríklad zakladať si vlastné školy. Na nich sa mohli vyučovať rovnaké predmety, ako na kresťanských školách, ktoré už mohli navštevovať aj židovskí chlapci. V priebehu prvej polovice 19. storočia výrazne stúpal vplyv príslušníkov tejto komunity najmä v hospodárskom živote krajiny, čo sa prejavovalo aj potrebou zmeniť ich právne postavenie. Postupne sa tieto ambície aj darilo napĺňať. Napríklad zákon z roku 1840 umožňoval všetkým Židom narodeným na území Uhorského kráľovstva, prípadne ak splnili podmienky pre pobyt na tomto území, usadiť sa kdekoľvek s výnimkou banských miest. Mohli slobodne prevádzkovať remeslo i obchod, viesť svoje vlastné matriky a získavať pozemky. K úplnému zrovnoprávneniu židovského obyvateľstva s ostatnými obyvateľmi Uhorska však došlo až na základe zákona prijatého 28. júla 1848. Tento prijatý uhorským parlamentom, však po potlačení revolúcie prebiehajúcej v rokoch 1848-1849, vláda vo Viedni nebola ochotná odsúhlasiť. Preto v reálnom každodennom živote bolo potrebné čakať ďalších desať rokov, kým bolo novým cisárskym nariadením potvrdené povolenie vstupu Židov do banských miest, právo nadobúdať pôdu, zamestnávať kresťanských sluhov, ale tiež právo vlastniť pôdu, mlyny či lekárne, predávať víno a liehoviny.

Na území dnešného východného Slovenska, kde sa už v priebehu 18. storočia

vytvárali prvé židovské komunity, sa však v priebehu 19. storočia vytvorila osobitá situácia. Vo veľkom počte tu totiž prichádzali v rámci tzv. severovýchodnej migrácie Židia z územia v tom čase už rakúskej Haliče. I tu sa im v relatívne krátkom čase podarilo zaujať v hospodárskom živote tohto regiónu dôležité miesto, ktoré si postupne upevňovali ako nájomcovia panských krčiem, hostincov a obchodníci. Aj keď ich spoločenské postavenie nebolo spočiatku z mnohých dôvodov vysoké, ich narastajúca ekonomická sila postupne prispievala k zmene ich postavenia. Dostávalo sa im aj možnosti, ako účinne zasahovať do miestneho diania a účinne ho ovplyvňovať.

V druhej polovici 19. storočia sa tak pre židovské obyvateľstvo vytvorili základné podmienky pre jeho emancipáciu s kresťanskou väčšinou. Súčasne však samotní Židia nezdieľali celkom presadzované názory na ich zaradenie do spoločnosti. Bolo to najmä z obavy, že by došlo k narušeniu ich tradičného náboženstva so všetkým čo ho charakterizovalo a rozbitiu ich tradičných komunít. Proti zavádzaniu reforiem zo strany uhorskej či rakúskej vlády ale i z radov samotných Židov, ktoré mali viesť k väčšej integrácii a celkovej liberalizácii židovských komunít, sa postavilo viacero vplyvných osobností, napríklad bratislavský rabín Moše Schreiber (Chatam Sofer). Silnú oporu mu v tomto smere poskytovali najmä komunity v priestore dnešného východného Slovenska. Výsledkom tejto aktivity bola napríklad tzv. Michalovská synoda, stretnutie 24 ortodoxných rabínov v roku 1865. na základe prijatej rezolúcie sa prihlásili k dodržiavaniu tradičných zvyklostí vrátane používania jazyka jidiš. Odmietli maďarčinu a nemčinu ako jazyka židovských bohoslužieb, opierajúc sa o talmud odmietali akékoľvek zmeny vedúce k liberálnejšiemu postupu. K uvedenej rezolúcii sa pripojilo viac ako sedemdesiat ortodoxných rabínov z rôznych oblastí Uhorska. Tým prispeli k rozkolu židovských náboženských obcí, ktorý sa dovŕšil na židovskom kongrese v Budapešti, prebiehajúcom od decembra 1868 do februára 1869. Židovské náboženské obce sa na jeho základe rozdelili na ortodoxné, neologické a tzv. status quo ante. Predstavitelia tých posledných sa rozhodli dištancovať od konfliktu a nepridali sa ani na jednu stranu.

Uhorská vláda pri svojom postoji akceptovala všetky uvedené skupiny, ale k Židom v praktickom každodennom živote pristupovala ako k jednému celku. Tento postoj vychádzal zo zásad emancipačného zákona č. XVII/1867. Práve uplatňovanie tohto zákona malo Židom garantovať občianske práva a súčasne uľahčoval najmä bohatým Židom etablovanie sa do vyšších vrstiev uhorskej spoločnosti. Na základe postupne prijatých zákonov sa Židia v Uhorsku stali oficiálne plnoprávnymi občanmi, v každodennom živote sa však naďalej stretávali s rôznymi formami antisemitizmu. Aj táto skutočnosť prispela k tomu, že pri oficiálnych sčítaniach obyvateľstva realizovaných v priebehu druhej polovice 19. a začiatkom 20. storočia sa mnohí prihlásili k Maďarom alebo Nemcom. V Uhorsku židovská národnosť nebola oficiálne uznaná, čo Židom bránilo programovo rozvíjať ich národnú identitu. Práve to aspoň do istej miery nahrádzalo ich vierovyznanie a s ním spojený osobitý spôsob života, ktorým sa odlišovali od kresťanského obyvateľstva a v konečnom dôsledku aj od príslušníkov iných národností.

Na jednej strane asimilačná politika uhorskej vlády, na druhej strane úsilie integrovať sa do spoločnosti prihlásením sa k maďarskej či nemeckej národnosti viedli k tomu, že úplne presné údaje o počte židovských obyvateľov v priestore východného Slovenska nie je možné získať. Na základe oficiálnych štatistík však možno konštatovať, že kým v roku 1880 evidovali v tomto priestore 52 906 izraelitov, o desať rokov neskôr to bolo iba 49 931 osôb, ktoré sa prihlásili k tejto skupine. I keď sčítanie z roku 1910 je z viacerých dôvodov považované za veľmi problematické, z hľadiska počtu izraelitov zaznamenalo opäť vzostup, keď sa k tejto skupine obyvateľstva oficiálne prihlásilo 56 323 obyvateľov východného Slovenska. Najviac ich žilo práve v stoliciach nachádzajúcich sa na dnešných poľsko – slovenských hraniciach. Konkrétne v Zemplínskej stolici (18 240), Šarišskej stolici (12 323), Abovsko-turnianskej stolici (9494) a Spišskej stolici (7292). Najväčší nárast v tomto smere zaznamenali Košice, ako centrum nielen Abovsko-turnianskej stolice, ale i celého priestoru dnešného východného Slovenska. Na prelome 19. a 20. storočia však výrazný nárast počtu židovského obyvateľstva zaznamenal aj Prešov. Toto centrum Šarišskej stolice a druhé najvýznamnejšie mesto dnešného východného Slovenska evidovalo v roku 1890 1429, no už v roku 1910 2673 obyvateľov, ktorí sa prihlásili k Židom. Tento trend možno sledovať takmer vo všetkých mestách a mestečkách východného Slovenska, ktoré svojim charakterom patrili k dôležitým hospodárskym a správnym centrám svojho regiónu, teda boli aj príťažlivejšie pre židovské obyvateľstvo.

Koniec prvej svetovej vojny a spočiatku neisté postavenie nových vládnych orgánov viedli v mnohých prípadoch k nepokojom, ktorých cieľom sa stali aj židovskí podnikatelia. Československo mohlo a v mnohých ohľadoch aj bolo prijateľným prostredím pre židovské komunity, ktoré iba postupne prekonávali dôsledky rozpadu monarchie. Vláda podporovala zavedenie židovskej národnosti ako koncepcie príslušnosti k národu, ktorú väčšina židov prijala. Ústava z roku 1920 zaručovala národnostným menšinám všetky náboženské práva a slobody a uplatňovala ich aj v praxi. Akceptovala, aj keď s istými výhradami cirkevné a národnostné školstvo, napríklad v Bratislave a na Spiši ľudové židovské školy, kde prevládala ako vyučovací jazyk nemčina, na juhu Slovenska zase maďarčina. Na strednom Slovensku boli židovské školy väčšinou s jazykom slovenským, menej nemeckým. Štát mal, samozrejme, záujem, aby sa do židovských škôl dostával aj štátny jazyk, čo sa usiloval postupne presadiť vo všetkých regiónov Slovenska. Na Slovensku fungovalo tridsať ješiv, pričom Bratislava, Galanta, Dunajská Streda a Komárno malo štatút vysokej školy. Okrem nich pracovali židovské špecializované dievčenské školy a ústavy pre zrakovo postihnutých a hluchonemých. V krajine pôsobili židovské politické strany, kultúrne i spoločenské organizácie a celkovo členovia jednotlivých komunít boli v tomto smere veľmi aktívni.

Židovské národné hnutie sa snažilo spojiť roztrieštenú židovskú populáciu na národných princípoch. Sionizmus spojený s emigráciou sa začal presadzovať až v 30-tych rokoch 20. storočia s nárastom antisemitizmu a snahou o slovenskú

nezávislosť. Naopak asimilačné tendencie sa objavovali zo strany niektorých židovských občianskych, politických či náboženských prúdov, ktoré boli niekedy v ostrom protiklade voči ortodoxnému judaizmu či sionistickému hnutiu. Tie sa zase rôznym spôsobom zasadzovali o uchovanie religióznej, kultúrnej či národnej integrity Židov. V období prvej Československej republiky bol, samozrejme, prítomný latentný aj aktívny antisemitizmus, či rôzne prejavy šovinizmu a xenofóbie voči Židom. Vzhľadom na reálne kroky kompetentných inštitúcií a činiteľov však napriek tomu môžeme o Československu hovoriť ako o krajine, ktorý akceptovala túto komunitu a vytvorila podmienky na jej úspešné pôsobenie.

Mníchovská dohoda zo septembra roku 1938 mala za následok rozbitie i rýchly rozpad Československa a vznik samostatného slovenského štátu pod vedením Jozefa Tisa v marci 1939. Veľmi rýchlo boli prijaté protižidovské zákony a Židia sa v slovenskom štáte stali nežiaducimi osobami. Počas trvania vojnového slovenského štátu boli praktizujúci Židia, rovnako aj ich sekulárni, pokresťančení či ľavicovo orientovaní potomkovia nútení prijať židovskú národnosť a navonok deklarovať svoje židovstvo nosením žltej hviezdy na odeve. Deportáciám, ktoré začali v marci 1942, sa usilovali vyhnúť, najčastejšie útekom do Maďarska. Jeho súčasťou teraz boli v tomto období aj veľké časti južného Slovenska, ktoré pripadli Maďarsku po Viedenskej arbitráži v novembri 1938. Deportácie zo Slovenska trvali od 25. marca do 20. októbra 1942 a boli obnovené od 30. septembra 1944 do 31. marca 1945. Deportácie z územia anektovaného Maďarskom sa uskutočnili v máji a júni roku 1944 po nemeckej okupácii krajiny v marci 1944. Počas vojny zahynulo asi 105 000 slovenských Židov, teda asi 77% predvojnovej populácie.

Po skončení vojny žilo na Slovensku v obnovenom Československu spočiatku asi 30 000 Židov. Podobne ako v prípade Poľska i tu sa však objavovali problémy, najmä v materiálnej rovine. Predmetom sporov sa stával majetok zabraný počas vojnových rokov. Po prevzatí moci komunistami v roku 1948 tisíce z nich emigrovali do novo vzniknutého Izraela, do Spojených štátov, Kanady, Austrálie a do iných krajín. Prekážky, ktoré kládol režim zmarili snahy oživiť židovský komunitný život a aktivity. Židia skrývali svoje židovstvo, vytvorili si nové životy a dodržiavali oficiálnu mlčanlivosť v otázkach židovských dejín a holokaustu. V súčasnosti žije na Slovensku asi 3000 Židov.

3. Pamiatky židovskej kultúry

Architektonicky Najvýraznejším dokladom židovskej kultúry sú v sledovanom priestore synagógy, prípadne kultové objekty, ktoré sa nachádzali v ich blízkosti. Na Slovensku sa do súčasnosti zachovalo vyše sto synagóg a modlitební. Niekoľko málo z nich sa podarilo zrekonštruovať a môžu tak slúžiť kultúrnym účelom. Prevažná väčšina z nich je však využívaná na iné účely, prípadne sa nachádza v kritickom stave. Časť objektov stojacich okolo synagóg, ale i samotné synagógy búrali počas druhej svetovej vojny. Ďalšie zničili počas desaťročí komunistického režimu, keď museli ustúpiť výstavbe nových moderných urbanistických projektov. Nemožno podceňovať ani likvidáciu týchto budov ako výsledok cieleného „odstraňovania" posledných zvyškov niekdajšej židovskej prítomnosti aj v mestách východného Slovenska. V tomto smere možno okrem Bratislavy či Galanty možno spomenúť napríklad objekty v Michalovciach či Humennom.

Mnohé synagógy upravili noví majitelia na iné, najmä výrobné či skladové účely. Pôvodný charakter budovy sa tak často úplne stratil. V tomto smere sú príkladmi napríklad synagógy v Huncovciach či Spišskej Belej. Ďalšie sa nachádzajú v zlom stave a bez rýchleho zásahu kompetentných im hrozí bezprostredný zánik. Zachované synagogálne objekty na Slovensku vo všeobecnosti pochádzajú najmä z devätnásteho storočia alebo prvej polovice dvadsiateho storočia. Výnimkou v tomto smere nie je ani východné Slovensko. K hodnotným budovám patria klasicistické synagógy v Huncovciach či Ľuboticiach. Spomedzi posledných dvoch deväťklenbových synagóg sa jedna zachovala v Stupave a druhá v Bardejove. Synagóga v Prešove pripomína kedysi módny maurský štýl. Mesto Košice uchováva hodnotné zoskupenie židovských pamiatok. Toto východoslovenské mesto bolo pred holokaustom centrom niekoľkých paralelne fungujúcich židovských komunít, ktoré reprezentovali široké spektrum židovských náboženských prúdov. Synagogálne objekty niekdajšej chasidskej, ortodoxnej a neologickej kongregácie sa zachovali dodnes, niektoré aj s pôvodným inventárom.

K ďalší významným dokladom prítomnosti a významu židovskej kultúry v priestore východného Slovenska, i na území Prešovského samosprávneho kraja, patria cintoríny. Na celom Slovensku je v súčasnosti zachovaných 693 židovských cintorínov. Nachádzajú sa vo všetkých regiónoch Slovenska, aj na najodľahlejších miestach, kde slúžia ako svedkovia niekdajšieho židovského osídlenia rozvíjajúceho sa i v malých odľahlých dedinách.

Žiaľ, mnohé z nich boli znesvätené a zničené vandalmi. Náhrobné kamene vo viacerých prípadoch rozkradli miestni podnikavci. Každý cintorín je osobitý, iný. Na niektorých sa nachádzajú honosné náhrobky zámožných židovských obyvateľov slovenských miest. Na iných sú jednoduché náhrobné pomníky (macevot) vidieckych židov. Práve severovýchod Slovenska môže stále priniesť objavy zabudnutých a nepreskúmaných cintorínov. Cintoríny sú ale rovnako ohrozenou pamiatkou, ako synagógy. Náhrobky s mnohými zaujímavými folklórnymi dekoratívnymi prvkami s každým novým dažďom pomaly miznú. Veľmi ohrozené sú cintorínske kaplnky, ktorých počet je pre nás doteraz neznámy.

Tretím veľmi častým dokladom prítomnosti židovskej komunity sú najmä v prípade likvidácie pozostatkov ich hmotnej kultúry sú pamätníky, pamätné tabule a pomníky, budované v posledných rokoch najmä v súvislosti so smutnými udalosťami počas druhej svetovej vojny.

Slovník pojmov:

áron hakodeš – svätostánok, kde sa ukladali zväzky Tóry ako symbol pôvodnej Archy zmluvy

bet hamidraš – modlitebňa, miesto štúdia Tóry

bima – vyvýšené miesto v synagóge, nachádzajúce sa väčšinou v strede hlavnej sály modlitebne

geto – vyčlenená ulica, resp. časť mesta pre židovské obzvateľstvo, často ohradená

chasidizmus – náboženský smer, vyznačujúci sa mystikou, precítenosťou a príklonom k prírode. Vynikol v Poľsku a rozšíril sa v strednej a východnej Európe

Chevra Kadiša – Svätý spolok, venoval sa starostlivosti o mŕtvych a ich pozostalých, bol súčasťou každej židovskej obce

ješiva – rabínske učiliste

kehila – židovská komunita

macevot – jednoduchý náhrobný pomník

mikve – rituálny kúpeľ, nachádzal sa spravidla v každej židovskej obci

mišna - komentáre ku Tóre, súčasť židovského zákona

portikus - stĺpová predsieň pred hlavným vchodom do budovy

ohel – neveľký, no honosnejší židovský náhrobok, spravidla obdĺžnikového tvaru

suburbium – predmestie, alebo osobitná časť mesta

synagóga – miesto modlitieb Židov, ich náboženských obradov, samostatná budova v židovskej obci a centrum jej náboženského života

šoa – termín pre vyvražďovanie Židov počas druhej svetovej vojny, ekvivalentom je pojem holocaust

4. Pamiatky spojené so židovskou komunitou na území Prešovského samosprávneho kraja

Bardejov

Areál židovských rituálnych budov, ktorý sa zachoval v Bardejove je významnou lokalitou židovského kultúrneho dedičstva. Prispel k tomu, že UNESCO zaradilo mesto do svetového kultúrneho dedičstva, aj ako svedectvo o jazykovo, kultúrne a nábožensky zmiešanej spoločnosti. **Židovské** suburbium tvorilo centrum života početnej miestnej židovskej komunity už od prelomu 18. a 19. storočia. Areál sa po zániku Židovskej náboženskej obce v Bardejove na sklonku 20. storočia stal vlastníctvom Ústredného zväzu židovských náboženských obcí v SR (ÚZŽNO). V súčasnosti prebieha postupná obnova jednotlivých objektov. V prvom rade sa pozornosť venovala obnove Starej synagógy. Postupne sa celý komplex zaradil medzi vyhľadávané turistické lokality a poskytuje priestor pre kultúrno-spoločenské podujatia obyvateľov Bardejova, ale aj návštevníkom mesta. z domova a cudziny.

Stará synagóga (Mlynská ul. č. 13)

Najstarší zachovaná časť židovského suburbia. Objekt z rokov 1829, resp. 1836 je vybudovaný z omietnutého lomového kameňa, exteriér je bez výrazných dekorácií s mansardovou strechou. Pôvodne sa do neho vstupovalo cez klasicistický vstupný portikus. Ten súčasne používali ako vonkajšie schodisko na ženskú galériu. V interiéry sa, i napriek tomu, že priestor bol využívaný ako veľkoobchod zo železiarskym tovarom, zachovala bima so štvoricou pilierov, ktoré nesú deväťklenbový strop pokrytý sčasti zachovanými nástennými dekoráciami. Na ženskej galérii sa nad vstupom do haly zachoval unikátny hebrejský dedikačný nápis. Táto deväťklenbová synagóga patrí spolu so stupavskou synagógou k jediným dvom zachovaným synagógam tohto typu na Slovensku

Beit midraš (Mlynská ul. č. 13)

K mladším objektom v komplexe židovských rituálnych stavieb patril bet hamidraš, z druhej polovice 19. storočia. V tomto prípade slúžil nielen ako študovňa, ale i modlitebňa. Pôvodné vnútorné usporiadanie je rekonštruovateľné na severnej fasáde. Vo východnej časti sa nachádzal priestor modlitebne, do druhej západnej časti umiestnili vstupný trakt so ženskou galériou. Presne ako vyžadovala tradícia, modlitebňa mala dvanásť okien. Šestica z nich, spolu s vynechaným okenným oblúkom v mieste áronu hakodeš, vytvára rytmický ráz východnej fasády, ktorá má klasicistické prvky.

Synagóga Chevra mišnajot (Stöcklova ulica)

Synagógu v roku 1905 vybudoval spolok študujúci Mišnu, pôsobiaci v rámci bardejovskej židovskej komunity. Objekt bol silne poškodený a celkovo prestavaný po druhej svetovej vojne. Pôvodný vzhľad je možné rekonštruovať iba na základe dobovej fotografie. Pôvodne prízemná stavba bola do ulice orientovaná východnou pätosovou fasádou. Tá pozostávala zo vstupného portálu a štyroch polkruhových

okien. Medzi nimi bol umiestnený áron hakodeš. Dnes je využívaná na školské účely.

Synagóga Chevra bikur cholim (Kláštorná ulica)

Synagógu spolku starostlivosti o chorých vybudovali v roku 1928 v blízkosti historického centra mesta. Je to jednoduchý objekt, zohľadňujúci možnosti úzkej parcely. Do ulice smeruje východnou časťou s dvojicou lomených okien. Nad vstupným portálom sa nachádza menšie okienko. Modlitebná sála s priľahlou študovňou je jedným z najzachovalejších synagogálnych interiérov na Slovensku.

Židovský cintorín (ul. Ľ. Štúra)

Židovský cintorín sa nachádza v severnej časti mesta smerom na Bardejovské kúpele. Skladá sa z dvoch častí, staršej a novšej. Nachádza sa tu približne 1000 hrobov, pričom najstaršie patria do konca 18. storočia. . Na cintoríne sú pochovaní aj potomkovia známeho chasidského rodu Halberstamovcov z Nowego Saczu. Hroby Mošeho (1848-1903), Rachel Fajgy a ich syna Jechiela Natana (1866-1934) Halberstamovcov sa nachádzajú v malom ohely uprostred cintorína. Vä?šina starších náhrobných kame?ov je zdobená symbolickými motívmi zvierat, koruny a svietnika. Na mladších náhrobníkoch sa objavuje prevažne motív smutnej vŕby a hviezdy Dávida. Častými sú tiež žehnajúce ruky symbolizujúce rod Kohenov a džbány charakteristické pre rod Levitov. Cintorín bol nedávno dôkladne renovovaný.

Pamätné tabule na južnej fasáde Starej synagógy (Mlynská ulica č. 13)

Venované spomienke na 3700 miestnych židovských obyvateľov, ktorý boli deportovaní do koncentračných táborov v priebehu roku 1942.

Bystré (okr. Vranov nad Topľou)

Malá židovská ortodoxná náboženská obec, ktorá v obci nachádzajúcej sa na dôležitej obchodnej ceste zo Zemplína do Šariša existovala v 19. a prvej polovici 20. storočia.

Synagóga

Priamo v strede obce oproti potoku sa nachádza objekt bývalej synagógy. Ide o prízemnú, obdĺžnikovú stavbu so sedlovou strechou a garážovým vchodom, ktorá má väčšinu z pôvodných polkruhových okien zamurovanú. Sú zreteľné v omietke interiéru, kde sa nachádza aj pôvodná nika áronu hakodeš. Synagogu postavili niekedy v priebehu prvej polovice 19. storočia. Po druhej svetovej vojne objekt využívali ako požiarnu zbrojnicu. Napriek tomu sa v nej zachoval pôvodný trámový strop a drevená konštrukcia ženskej galérie, oddelená na prízemí múrom. Dnes slúži ako obecný sklad.

Židovský cintorín

V obci sa nachádza aj ortodoxný židovský cintorín s približne 150 náhrobníkmi.

Brezovica (okr. Sabinov)

V 19. storočí tu žila takmer tristo členná náboženská obec, ktorá si postavila v obci synagógu, školu i niekoľko rituálnych objektov. V prvej polovici 20. storočia počet jej členov klesol na niekoľko desiatok. Počas druhej svetovej vojny bola

väčšina židovských obyvateľov odsunutá do koncentračných táborov, niektorí sa ukrývali v okolitých lesoch. Niekoľko rodín, ktoré prežili sa odsťahovalo do Prešova a následne do Izraela. Objekty školy a synagóga ostali opustené a postupne zanikli. V obci zostal iba cintorín, ktorý je v zanedbanom stave.

Čirč (okr. Stará Ľubovňa)

V obci pôsobila malá židovská náboženská obec, už od druhej polovice 18. storočia. Nachádzala sa tu malá synagóga, rituálny kúpeľ a cintorín. Do súčasnosti sa zachoval iba miestny židovský cintorín s rozmermi približne 60 x 80 m. Nachádza na okraji obce v strmom svahu po pravej strane doliny vedúcej do Ľubotína. Zachovalo sa ešte zhruba 100 náhrobných kameňov zdobených rôznymi symbolmi, pričom najstaršie hroby pochádzajú z 18.storočia. Cintorín je neudržiavaný a chátra.

Giraltovce (okr. Svidník)

V Giraltovciach pôsobilo židovské obyvateľstvo už od 18. storočia, keď postupne získalo silné pozície v miestnom obchode, remesle, ale i poľnohospodárstve. Tunajšia náboženská obec postupne vybudovala synagógu, rituálne stavby i školu. Z nich sa však do súčasnosti nezachovalo nič.

Cintorín

Zachovaný cintorín patriaci miestnej ortodoxnej komunite bol založený v roku 1862, pričom slúžil aj potrebám židovských obyvateľov okolitých obcí, napríklad z Francoviec, Kračunoviec, Železníka a Mičakoviec. Posledný pohreb sa konal v roku 1942, keď došlo k deportáciám tunajších Židov do koncentračných táborov. Cintorín, na ktorom sa nachádza viac ako sto náhrobkov prevažne zo žuly a pieskovca, bol dlho zanedbaný. V roku 2007 však došlo k jeho obnove a opätovnému oploteniu. V priebehu roku 2008 došlo k postaveniu malého pamätníka holokaustu.

Humenné

O prítomnosti Židov v Humennom informuje už listina zo štyridsiatych rokov 18. storočia. Postupne tu vyrástla početná náboženská obec, pričom miestne židovské rodiny obývali domy v centrálnej časti mesta. Pôsobili tu ako obchodníci, lekári, lekárnici a podnikatelia, ale venovali sa aj poľnohospodárstvu. O aktivite členov tejto komunity svedčí nielen vybudovanie dvoch synagóg, ale aj viacero spolkov a organizácií, ktoré si tu založili. Prvá synagóga tu bola vybudovaná už v roku 1795, druhá nová v roku 1930. V súčasnosti už po nich a ani po ďalších stavebných pamiatkach, ktoré sa nachádzali v ich okolí niet stôp. Nová synagóga bola asanovaná v roku 1970, na jej mieste sa nachádza budova Národnej banky Slovenska.

Cintorín

Poslednou pamiatkou na židovskú komunitu v meste je ortodoxný cintorín. Podľa záznamov sa tu malo pochovávať od roku 1828, keď miestna náboženská obec kúpila od štátu na tento účel potrebné pozemky Cintorín v Humennom patrí medzi najstaršie a rozlohou najväčšie cintoríny na Slovensku. Na cintoríne sú pochovaní viacerí významní miestni obyvatelia. Napríklad rabín Jakob Spira, ktorého ostatky

boli na tomto cintoríne uložené v roku 1873. K významným rodinám pochovaným na tomto cintoríne patria aj rodiny Stern, Jozefovič, Guttman. Cintorín prešiel komplexnou obnovou začiatkom 21. storočia a je často navštevovaní turistami zo Slovenska i zahraničia.

Huncovce

Na začiatku 20. storočia tvorila židovská komunita približne 4,3% obyvateľov Spišskej stolice. Ich najvýznamnejším sídlom v priebehu 19. a na začiatku 20. storočia boli Huncovce, kde sa prví židovskí obyvatelia usadili už v 16. storočí. Dokladom ich prítomnosti je tunajšia synagoga z roku 1825, ktorá bola kedysi centrom židovského života na Spiši a pôsobiskom známych ješív. Tomu zodpovedal aj jej pôvodný výzor, dnes rekonštruovateľný iba z historických fotografií. Tie zobrazujú deväťklenbovú synagógu s bimou v strede modlitebne. Fasáda bola riešená v klasicistickom duchu s predstaveným portikom a reprezentatívnym schodištným nástupom. Postavili je priamo pri rieke Poprad, z ktorej napájali rituálny kúpeľ nachádzajúci sa v suteréne. Dnes zostalo z objektu stav iba torzo, ani fasády už nenesú takmer žiadne stopy po pôvodnom tvarosloví. Dnes slúži ako veľkosklad textilu. V závere 19. storočia sa tu nachádzala i za hranicami Uhorska známa ješiva – židovská škola, do ktorej prichádzali študovať mladí Židia z rôznych európskych krajín. Počas celého 19. storočia tu pôsobili rabíni, ktorí sa stali známi ako autori výkladových textov z Talmudu i Biblie. Spomedzi nich možno spomenúť Samuela Rosenberga, ktorý v rokoch 1879-1919 vychoval desiatky neskôr známych rabínov. Na jeho činnosť odkazuje pamätná tabuľa umiestnená na fasáde bývalej ješivy.

Cintorín

Nachádza sa v juhovýchodnej časti obce, na ľavej strane cesty smerom na Poprad. Jedná sa o novší židovský cintorín, ten starší sa nezachoval a nie je známa ani jeho pôvodná poloha. Novší cintorín bol založený pravdepodobne niekedy v prvej polovici 19.storočia. Má rozlohu zhruba 140 x 50 m a rozprestiera sa na miernom svahu. Nachádza sa tu približne 350 stojacich a asi 200 ležiacich náhrobných kameňov. Nápisy sú prevažne hebrejské, sčasti aj nemecké. Pomerne pestrá je škála použitých materiálov,. Kým staršie náhrobky sú z pieskovca či vápenca, mladšie zo žuly či mramoru. Okrem tradičných symbolov (Davidova hviezda, svietnik, džbán Levitov), objavujú sa aj menej frekventované zlomená svieca, košík s kvetmi, ruka držiaca brko). Na cintoríne sú dva ohely, v ktorých sú pochované významné osobnosti miestnej ortodoxnej komunity. Cintorín je pravidelne udržiavaný. Pri vstupnej bráne je umiestnená pamätná tabuľa z roku 2007, venovaná miestnym obetiam holokaustu.

Kežmarok

Židovská ortodoxná náboženská obec v Kežmarku vznikla v priebehu druhej polovice 19. storočia. Jedným z jej významných predstaviteľov bol rabín Abraham Grünburg. Počas jeho pôsobenia vystavali celý komplex budov pre židovskú náboženskú obec počnúc reprezentačnou synagógou. Pred ňou, okolo roku1853 postavená ďalšia menšia synagóga, tú však bola neskôr pod jeho vedením

v osemdesiatych rokoch 19. storočia prebudovali. Podieľal sa na založení známej ješivy v blízkych Huncovciach. Židia mali významnú úlohu pri rozvoji tohto mesta v druhej polovici 19. a začiatkom 20. storočia. V tridsiatych rokoch tvorili zhruba šestinu všetkých jeho obyvateľov. Po druhej svetovej vojne bola židovská náboženská obec v Kežmarku obnovená s viac ako dvesto členmi. Po roku 1948 z nich veľká časť odišla do Izraela, ďalší do zámoria či západnej Európy. Napriek tomu náboženská obec existovala až do sedemdesiatych rokov 20. storočia. Synagóga a ďalšie objekty, ktoré sa s ňou spájali ale boli postupne zničené.

Cintorín

Bol založený po roku 1867, pričom je vlastne jednou z mála pamiatok na miestnu židovskú komunitu. Najstarší zachovalý hrob pochádza z roku 1875. Na cintorín s rozlohou 60 x 55 m sa nachádza 406 zachovaných náhrobných kameňov sa nachádza priamo v meste medzi rodinnými domami. Hneď oproti vstupu sa nachádza jednoduchý nemurovaný prístrešok, ktorý chráni hrob významného miestneho rabína Abrahama Grünburga. Nápisy sú v hebrejčine, nemčine a maďarčine. O pestrej sociálnej skladbe tunajšieho židovského obyvateľstva svedčia nielen použité materiály na jednotlivé náhrobky, ale aj rôznorodosť ich opracovania. Popri jednoduchých stélach sa tu objavujú aj monumentálne mramorové náhrobky ohradené kovovým zábradlím. Cintorín nachádzajúci sa na dnešnej Poľnej ulici je udržiavaný, od roku 2000 je vyhlásený za národnú kultúrnu pamiatku a patrí k najzachovalejším na celom Slovensku.

Levoča

V tomto pôvodne slobodnom kráľovskom meste a jednom z najdôležitejších centier Spiša sa Židia usadili až v polovici 19. storočia. Rýchlo zaujali dôležité miesto v tunajšom hospodárskom živote. V priebehu dvadsiatych a tridsiatych rokov 20. storočia ich priamo v meste žilo zhruba okolo 600. Pracovalo tu viacero kultúrnych i charitatívnych spolkov. Náboženská obec postupne vybudovala synagógu, potrebné rituálne objekty i školu. Významná úloha, ktorú zohrávali v ekonomickom živote krajiny umožňovala mnohých miestnym obyvateľom získať výnimky, ktoré ich dočasne chránili pred deportáciami. V roku 1944však nemecké vojská prenikli aj do tejto oblasti a veľká časť miestnej židovskej komunity zahynula. Zničené boli i objekty, ktoré tu vybudovala. I keď po vojne bola snaha ich obnoviť, väčšina z tých čo prežili sa nakoniec vysťahovala do zahraničia, najmä Izraela.

Cintorín

Je jednou z mála pamiatok na židovskú komunitu, ktorá tu žila. Nachádza sa smerom na juhovýchod od historického centra. mesta v záhradkárskej oblasti Vinica II. Prístupný je cez záhradkársku oblasť. Cintorín značne poškodený už počas vojny, je v súčasnosti zanedbaný a väčšina náhrobníkov vážne poškodená. Na pomerne rozsiahlom cintoríne sa do súčasnosti zachovalo iba približne tridsať stojacich náhrobných kameňov a desiatky úlomkov. Nápisy sú v hebrejskom, slovenskom, nemeckom a maďarskom jazyku. Niektoré hroby boli ohradené

secesným kovaným zábradlím. Zo symbolov nachádzame džbán Levitov, hviezdu Dávida, smutnú vŕbu, ako aj rozsiahly reliéf predstavujúci košík s kvetmi.

Ľubotice

V časti Šarišské Lúky vznikla významná židovská komunita v 18. storočí, skôr ako v blízkom Prešove. Tu mal sídlo nielen židovský súd, ale jeden z troch správnych obvodov na Šariši. V prvej polovici 19. storočia tu vznikla aj synagóga a postupne aj ďalšie rituálne objekty. Pôsobili tu židovské spolky i škola. Počas druhej svetovej vojny sedemdesiat tunajších Židov zahynulo v koncentračných táboroch. Vrátilo sa ich iba niekoľko, následne sa odsťahovali.

Synagóga

Z pôvodne deväťklenbovej synagógy postavenej okolo roku 1833 a upravovanej po požiari, ktorý ju postihol v roku 1905, sa zachovalo iba pôvodné murivo. Synagóga slúžila ako modlitebňa do roku 1942. Jednoduchá stavba s tradične používanými polkruhovými oknami: tri na bočných a dve na východnej fasáde, po oboch stranách áronu hakodeš. Pilastre s iónskymi hlavicami dodávajú stavbe klasicizujúci ráz. Neskôr bola využívaná ako sklad. Súčasný majiteľ vymenil pôvodné okná a plánoval pristavať zvonicu. Dnes je využívaná ako gréckokatolícky chrám.

Pečovská Nová Ves

Prví Židia prichádzajúci z Haliče sa v obci usadili v šesťdesiatych rokoch 18. storočia. Pomerne početná ortodoxná komunita, ktorá v závere 19. storočia dosahovala približne 250 členov sa však v priebehu dvadsiatych a tridsiatych rokov 20. storočia výrazne zmenšila, keď oficiálne vykazovala 80-90 členov. Počas druhej svetovej vojny boli miestni obyvatelia deportovaní do koncentračných táborov. Tí, ktorí vojnu prežili sa síce vrátili do Pečovskej Novej Vsi, zakrátko však emigrovali. Bývalá synagóga pochádzajúca z roku 1868, je v zlom technickom stave. Ide o pomerne rozmernú stavbu so sedlovou strechou a štítmi s náznakom voluty. Usporiadanie interiéru bolo tradičné, na západnej strane sa nachádzali vestibul s dennou miestnosťou, nad nimi sa nachádzala ženská galéria. Na východnej strane bol áron hakodeš zvýraznený kruhovým okienkom a dvojicou okien po stranách. Z vybavenia interiéru sa nezachovalo nič, keďže objekt bol po druhej svetovej vojne premenený na sýpku a predelený drevenými priečkami.

Cintorín

Pozostatky miestneho cintorína tvoria náhrobné kamene z vápenca a mramoru. Osobitnú zmienku si zaslúži hrob posledného miestneho rabína Naftali Soffera z roku 1899. V rokoch 1997-2000 bol cintorín opravený a oplotený.

Podolínec (okr. Stará Ľubovňa)

V mestečku sa Židia usádzali už v závere 18. storočia. V priebehu 19. storočia vznikla židovská náboženská obec. V roku 1859 požiadali jej členovia o povolenie na výstavbu modlitebne, ktorá stála za mestskými hradbami pri bývalej dolnej bráne blízko kláštora piaristov. Na začiatku 20. storočia tu žilo približne 200 Židov, ktorí

našli obživu v obchode i remeselnej výrobe. Počas druhej svetovej vojny takmer všetci miestni Židia zahynuli. Postupne boli likvidované chátrajúce objekty, ktoré zostali po tejto komunite, naposledy v roku 1988 zbúrali miestnu synagógu.

Cintorín

Posledným dokladom pôsobenia židovského obyvateľstva v Podolínci je cintorín, nachádzajúci sa južne od mesta. Zachovalo sa z neho iba torzo, so zvyškami ohradného múru. Pôvodné rozmery boli približne 70 x 50 metrov. Nachádza sa tu okolo 100 hrobov v 9 až 10 radoch. Nápisy na jednoduchým náhrobníkoch sú prevažne v hebrejčine a nemčine. Z materiálov sa tu nachádza mramor a travertín.

Poprad

V meste sa židovské obyvateľstvo začalo vo väčšej miery objavovať až v druhej polovici 19. storočia. V roku 1930 tu žilo viac ako šesťsto Židov, ktorí tvorili približne 15% obyvateľov mesta. Zohrávali významnú úlohu nielen v obchode, priemysle a finančníctve, ale i pri rozvoji turistického ruchu v neďalekých Vysokých Tatrách. V roku 1942 sa Poprad stal miestom, odkiaľ 25. marca smeroval prvý transport Židov zo Slovenska do koncentračného tábora Auschwitz. Spomedzi niekoľko desiatok miestnych Židov, ktorí prežili vojnu, väčšina emigrovala po roku 1948.

Synagóga

Bývalá synagóga bola postavená v klasickom štýle roku 1906, neskôr bola rozširovaná a doplnená o bet - midraš, mikve, školu a rituálne jatky. V súčasnosti stojí mimo historickej mestskej zóny. Do ulice orientované fasády, severná a západná, zdobí klasicistické tvaroslovie. Z východnej strany postupne pristavali rôzne dielenské priestory, keďže interiér sa dlhé roky využíval pre potreby tlačiarenskej prevádzky. Na pôvodnom mieste sa zachoval sa iba jeden liatinový stĺp.

Židovský cintorín

Ortodoxný židovský cintorín sa nachádza v južnej časti mesta v blízkosti železničnej trate. Založili ho koncom 19. storočia. Na rozlohe 45 x 65 m sa nachádza približne 100 stojacich a zhruba rovnaký počet poškodených náhrobných kameňov. Stredom cintorína vedie cestička, rozdeľujúca ho na žesnkú a mužskú časť. Na náhrobníkoch, ktoré sú prevažne zo žuly, mramoru a pieskovca sa objavujú nápisy prevažne v hebrejskom jazyku, ale aj v maďarskom a nemeckom. Okrem jednoduchým stél sa tu nachádzajú aj výpravnejšie realizácie náhrobníkov v tvare sarkofágov, hroby oplotené kovaným dekoratívnym zábradlím a náhrobník v tvare zlomeného stromu. V roku 2008 sa uskutočnili na cintoríne rozsiahlejšie opravy.

Pamätná tabuľa holokaustu

Pri vstupe do bývalej synagógy je od roku 1992 umiestnená pamätná tabuľa venovaná pamiatke tisíc židovských žien a dievčat, ktoré boli dňa 25. marca 1942 v prvom transporte odvlečené do koncentračných táborov.

Pamätná tabuľa prvej deportácie

Pamätná plaketa holokaustu je od roku 2002 umiestnená priamo na železničnej

stanici v Poprade, ako pripomienka 60. výročia prvého transportu Židov zo Slovenska. Pri tomto pamätníku sa každoročne koná spomienkové zhromaždenie.

Prešov

Prví Židia sa v Prešove usadili počas obdobia vlády cisára Jozefa II. v osemdesiatych rokoch 18. storočia. Napriek odporu časti miestneho obyvateľstva počet príslušníkov tejto komunity v meste postupne stúpal. Našli uplatnenie v obchode, remeslách, peňažníctve, ale mnohí z nich sa stali aj lekármi, právnikmi a učiteľmi. Po roku 1871 pôsobili v Prešove dve náboženské obce, ortodoxná a neologická. Pôsobilo tu množstvo kultúrnych, charitatívnych i hospodárskych inštitúcií. Zaujímavosťou je vznik tunajšieho židovského múzea v roku 1928. Spája sa tiež s objavom prvej židovskej modlitebne z prvej tretiny 19. storočia, pôvodné maľby sa však nezachovali. Pred druhou svetovou vojnou žilo v meste 4300 Židov, čo predstavovalo takmer 18% jeho obyvateľov. Prešov žiaľ mal smutné prvenstvo v represáliách zameraných proti nim, keď v meste ešte pred vydaní Židovského kódexu mseli nosiť farebné pásky na rukávoch a opustiť svoje domy na hlavných uliciach. Z Prešova, z miestnej malej stanice, odchádzal 25. marca 1942 prvý transport do zberného tábora v Poprade a odtiaľ následne do koncentračného tábora Osvienčim. Po druhej svetovej vojne sa vrátila iba malá časť židovskej komunity. Jej príslušníci však väčšinou do roku 1949 emigrovali do zahraničia.

Neologická synagóga

Vznikla na mieste staršej synagógy z rokov 1847-1849, ktorá bola zničená požiarom. Z pôvodnej stavby postavenej v roku 1887 v duchu rundbogenstilu na dnešnej Konštantínovej ulici č. 7, strhli po vojne charakteristickú vežu, ktorá dominovala v osi fasády. Bývalá synagóga bola od roku 1945 využívaná na hospodárske účely. Dnes slúži ako sklad a obchod s domácimi potrebami, priestor medzi ženskou galériou zastavali a na mieste áronu hakodeš premáva nákladný výťah. V susedstve sa nachádza objekt bývalej židovskej ľudovej školy.

Ortodoxná synagóga

Jedna z mála dodnes zachovaných a aktívnych synagóg je ústrednou budovou vo vzácnom komplexe rituálnych stavieb prešovskej ortodoxnej obce na Švermovej ulici č. 32. Pri tejto synagóge sa tu nachádzali ďalšie dve modlitebne, rabinát, škola a rituálny bitúnok. Striedmy exteriér, ktorý je kombináciou rundbogenstilu, byzantských a maurských prvkov, skrýva unikátne zachovaný interiér s kompletným mobiliárom a pestrofarebnými maurskými nástennými dekoráciami. Stavbu realizovala Architektonická firma Kollacsek & Wirth v rokoch 1897-1898. Dnes je v nej na ženskej galérii umiestnená expozícia Múzea židovskej kultúry.

Klaus [chasidská] synagóga, bet midraš

Ide o jednoduchú dvojpodlažnú stavbu v duchu medzivojnového funkcionalizmu. Slúžila, ako pripomína zachovaný hebrejský text na uličnej fasáde, chasidskej časti ortodoxnej obce. Tvorila súčasť väčšieho komplexu na Švermovej ulici č. 32. Bola postavená prešovským staviteľom Leopoldom Šafranom v rokoch 1934-1935. Pomenovali ju Dom bohoslužieb a štúdia bet hamidraš. Po vojne objekt prestavali,

jeden z vchodov prerazili priamo cez niekdajšie miesto áronu hakodeš. V súčasnosti je využívaná ako kancelárske priestory.

Židovský cintorín

Najstarší židovský cintorín v Prešove na dnešnej Tehelnej ulici, bol založený v roku 1827 na ploche s rozmermi 48 x 58m. V strede areálu sa nachádza obelisk rodiny Höllanderovcov. Mark Höllander bol prvým židom, ktorý sa v roku 1780 natrvalo usadil v Prešove a zaslúžil sa tak o založenie tamojšej židovskej komunity. Ako posledný bol na tomto cintoríne pochovaný jeho potomok Leo Höllander v roku 1887. Na cintoríne sa nachádza viacero pozoruhodných náhrobníkov. Staršie pieskovcové, ktoré postupne podliehajú vplyvom počasia, sú charakteristické bohatšou ornamentálnou dekoráciou doplnenou zvieracím motívom v podobe leva prípadne vtáka. Mladšie náhrobníky sú zhotovené prevažne zo žuly a mramoru. Nápisy sú hlavne hebrejské, v menšej miere aj nemecké.

Ortodoxný židovský cintorín

Ortodoxný cintorín je situovaný sa svahu kopca Bikoš asi 100m od prvého židovského cintorína. Areál s rozmermi 120 x 40m je oplotený. Na jeho západnej strane je ceremoniálna hala (tzv. Ciduk haDin). Cintorín bol založený v roku 1890. Nachádza sa na ňom približne 600 náhrobných kameňov prevažne zo žuly, mramoru a travertínu, ale aj staršie náhrobníky z pieskovca, ktoré pomaly zvetrávajú. Cesta vedúce stredom cintorína ho rozdeľuje na dve časti. Na severnej strane sú pochovaní muži a na južnej ženy, výnimkou sú len rodinné hroby. Nápisy sú prevažne v hebrejčine. Na severnej strane je vybudovaný malý krytý prístrešok, v ktorom sa nachádza hrob rabína Jankela Josefa Guttmanna zo Stropkova.

Neologický židovský cintorín

Neologický cintorín, ktorý susedí s areálom mestského cintorína východne od centra mesta Prešov bol založený v roku 1876. Areál s rozmermi 43 x 160m je lemovaný murovaným plotom, ktorého súčasťou je ceremoniálna hala prístupná z ulice Krátka. Na cintoríne, ktorý je vzorne udržiavaný sa pochováva dones a nachádza sa tam približne 1000 hrobov. Medzi symbolmi na náhrobníkoch nachádzame žehnajúce ruky Kohenov, krčah Levitov, Dávidovu hviezdu a smutnú vŕbu. Najmä náhrobné kamene pochádzajúce z medzivojnového obdobia prezentujú prosperitu židovského obyvateľstva Prešova, ktoré zastupovali advokáti, lekári a obchodníci. Nápisy sú v hebrejskom, nemeckom, maďarskom a slovenskom jazyku. Na neologický cintorín boli sekundárne umiestnené náhrobné kamene z obce Šarišské Lúky v dôsledku zrušenia časti cintorína.

Ceremoniálna sieň neologického cintorína

Bola postavená v roku 1927 a tvorí súčasť areálu cintorína. Nad centrálne umiestneným vstupom sa nachádza symbol Dávidovej hviezdy. Objekt, ktorý projektoval Július Groszmann vybudoval miestny staviteľ Ľudovít Szantó. Jedná sa o jednopodlažnú trojtraktová tehlovú stavbu obdĺžnikového pôdorysu.

Pamätník holokaustu (ul. Švermova č. 32)

Pamätník holokaustu sa nachádza na nádvorí ortodoxnej synagógy. Je venovaný

spomienke na 6000 židovských obyvateľov mesta Prešov a okolia, ktorí zahynuli v rokoch 1942-1945. Postavený bol v roku 1991.

Raslavice

Židovská náboženská obec v Raslaviciach vznikla v priebehu 19. storočia, pričom okolo roku 1848 tu a v susedných obciach žilo asi 270 Židov. Po roku 1867 sa časť z nich odsťahovala do Prešova a Bardejova. Miestni Židia sa venovali podnikaniu, obchodu i remeslu, keď okrem krčiem sa stali známi ako výrobcovia tehiel. Počas druhej svetovej vojny prevažná väčšina miestnych židovských obyvateľov zahynula v koncentračných táboroch.

Synagóga

Miestna nová synagóga bola postavená v priebehu tridsiatych rokov 20. storočia, nachádza sa v strede obce pri hlavnej ceste. Objekt je zaujímavou ukážkou recepcie medzivojnového funkcionalizmu v prostredí vidieckej periférie. V čase výstavby bola synagóga so schodišťom vedúcim na galériu pre ženy, po staničnej budove najväčšou stavbou v obci. Hlavným vchodom na prízemie sa vchádzalo do malej siene, ktorá sa používala v zimných mesiacoch. Odtiaľ sa vstupovalo do10 x 8,5 m veľkej siene. Najväčšiu zásluhu na zveľaďovaní synagógy mala rodina Atlasovcov.

Židovský cintorín

Areál je už dlhšie neudržiavaný, zarastený stromami a krovím, pričom vstup na cintorín je cez záhradu súkromného domu. Rozmery cintorína, na ktorom sa nachádza približne sto náhrobných kameňov sú 200 x 15 m. Staršie hroby sú v jeho dolnej, novšie v hornej časti. Náhrobníky sú jednoduché, prevažne zo žuly, menej časté sú mramorové. Nápisy sú v hebrejčine, z tradične využívaných symbolov sa objavuje len smutná vŕba.

Sabinov

Miestna ortodoxná náboženská obec vznikla v roku 1853, pričom jej príslušníci rýchlo zaujali v živote mesta dôležité postavenie ako obchodníci, remeselníci, ale i lekári a podnikatelia. Od roku 1870 sa začalo s výstavbou synagógy, ďalších rituálnych budov a školy. Nádejný rozvoj tejto komunity zmarila druhá svetová vojna, počas ktorej zahynuli takmer všetci členovia tejto komunity. Zničené boli i materiálne pamiatky, v prvom rade miestna synagóga.

Cintorín

V druhej polovici 19. storočia bol založený aj miestny židovský cintorín, ktorý aj keď nie v dobrom stave existuje dodnes, ako súčasť mestského cintorína. Nachádza sa na ňom niekoľko desiatok náhrobníkov.

Pamätník

V tomto prípade ide o pamätník pripomínajúci film „Obchod na korze“, ktorý bol natočený v meste Sabinov v roku 1965. Film Jana Kadara a Elmara Klosa predstavuje príbeh človeka, ktorý „arizoval“ malý židovský obchod a postupne si uvedomoval dôsledky svojej účasti na tomto zločine. Tento slávny československý film bol v roku 1966 ocenený filmovým Oscarom. Pamätná tabuľa bola pripevnená

na obchod, ktorý pripomína typický židovský obchod. Tomuto filmu je zároveň venovaná výstava s názvom „Na korze“ v miestnom kultúrnom centre.

Spišská Belá

Počiatky miestnej židovskej komunity spadajú na prelom 18. a 19. storočia. Náboženská obec tu však vznikla až v roku 1870, pod patronátom miestnych zámožných rodín Klein a Kleinberger. V roku 1930 tu žilo približne 150 Židov. Väčšina z nich zahynula počas druhej svetovej vojny. Spomedzi tých, ktorí sa vrátili, väčšina emigrovala do Izraela.

Synagóga

V strede obce, v bočnej časti ústredného námestia, stojí pri potoku silne prestavaný objekt bývalej synagógy z roku 1922. Na dvojpodlažnej vonkajšia hmote sa dá už iba vytušiť pôvodné rozmiestnenie okien. Podobne ako objekty rituálnych kúpeľov a jatky bola prestavaná na bytový dom využívaná pre potreby mestečka.

Cintorín

Torzo židovského cintorína založeného začiatkom 20. storočia sa nachádza na severovýchodnom okraji mesta medzi rodinnými domami. Na ploche 17 x 52 m sa nachádza už len 7 stojacich a 5 ležiacich náhrobných kameňov. Nápisy na nich sú v hebrejskom, maďarskom a nemeckom jazyku. Z materiálov nachádzame pieskovec, granit, sivý a biely mramor. Náhrobníky sú jednoduché stély, bez symbolov. V minulosti prebehli na cintoríne renovačné práce. Vďaka nim je areál oplotený a získal vstupnú bránku so symbolom Davidovej hviezdy.

Spišská Stará Ves

Miestna ortodoxná židovská náboženská obec vznikla na prelome 18. a 19. storočia. Založili ju najmä chasidskí Židia, ktorí sem prišli zo susednej Haliče. Postupne sa stala sídlom rabinátu, pričom najväčší počet členov tunajšia komunita dosiahla začiatkom 20. storočia, keď viac ako tristo jej členov tvorilo takmer štvrtinu obyvateľov mestečka. Po druhej svetovej vojne, v ktorej zahynula väčšina miestnych židovských obyvateľov, už tunajšia náboženská obec nebola obnovená.

Synagóga

Z pôvodnej synagógy postavenej niekedy v priebehu 19. storočia sa okrem niektorých častí jej západných múrov už veľa nezachovalo. Zachované časti jej vybavenia previezli neskôr do Kežmarku. Po druhej svetovej vojne synagógu prestavali a začali využívať najprv ako sklad, neskôr na kultúrne účely. Dnes slúži ako centrum voľného času

Cintorín

Nachádza sa východne od historického centra. Vstup je pri hasičskej zbrojnici. V areáli s rozmermi približne 110 x 25 m sa zachovalo približne 350 hrobov, umiestnených v 38 radoch. Mnohé, najmä pieskovcové náhrobníky sú vplyvom počasia poškodené. Cintorín je upravený a celkovo zachovalý.

Spišské Podhradie

Počiatky miestneho židovského osídlenia spadajú do prvej polovice 19. storočia, pričom v šesťdesiatych rokoch tu žili približne dvesto je príslušníkov. Od osemdesiatych rokov tu existovala škola. Židovskému obyvateľstvu sa tu darilo, jeho príslušníci pracovali v obchode, remeslách a podnikali. V roku 1940 už komunita mala takmer päťsto členov. V roku 1942 sa stali súčasťou transportov smerujúcich do koncentračných táborov Auschwitz a Majdanek. Časť z nich získala rôzne výnimky a mohli pracovať až do roku 1944. Po Slovenskom národnom povstaní boli do koncentračných táborov poslaní aj ostatní miestni židovskí obyvatelia. Po skončení vojny sa ich niekoľko vrátilo a pokúsili sa obnoviť aj život náboženskej obce. Po roku 1948 sa z nich väčšina vysťahovala.

Synagóga

Bola vybudovaná okolo roku 1872 v maurskom štýle. V rokoch 1905-1906 prebehla jej obnova a celková prestavba po požiari. Vznikla ako jednoduchá stavba s maurskými prvkami, do ulice orientovaná východnou fasádou, slúžila malej ortodoxnej židovskej obci. V interiéri sa zachovali ženská galéria na liatinových stĺpoch, áron hakodeš a pôvodná maurská výmaľba. Po vojne v nej bol umiestnený obchod s nábytkom a stolárska dielňa. Postupne ju zrekonštruovali na výstavnú a koncertnú sieň, resp. múzejné účely.

Snina

V Snine sa židovské obyvateľstvo objavuje už v 18. storočí, v priebehu dvadsiatych a tridsiatych rokov 20. storočia tunajšia náboženská obec mala 300-400 členov. Jej členovia tu mali synagógu i komplex rituálnych budov. Počas druhej svetovej vojny bolo zo Sniny odvlečených približne 80 židovských rodín, čo prispelo k zániku tejto komunity i objektov, ktoré sa s ňou spájali. Po skončení vojny sa niekoľko jej príslušníkov vrátilo, kehila však už nebola obnovená. Synagóga bola postupne premenená na obytný dom, ďalšie objekty boli zničené.

Cintorín

Židovský cintorín z konca 19. storočia s približne 50 zachovanými kamennými náhrobníkmi je situovaný na miestnom, tzv. starom cintoríne na úpätí Viničnej hory, v blízkosti Rhollovej kaplnky. Čiastočne bol zničený a nie je pravidelne udržiavaný.

Stará Ľubovňa

Miestna ortodoxná židovská komunita tu vznikla v prvej polovici 19. storočia, náboženská obec sa konštituovala v roku 1869. V prvej polovici 20. storočia mala približne tristo členov, ktorí tvorili takmer 20% obyvateľov mestečka. V roku 1880 bola postavená miestna synagóga spolu s ďalšími rituálnymi budovami. Časť obyvateľov sa pomocou výnimiek dočasne vyhla transportom do koncentračných táborov, po likvidácii Slovenského národného povstania však bola prenasledovaná nemeckými jednotkami. Po druhej svetovej vojne žilo v Starej Ľubovni asi 50 Židov, ktorí nakrátko obnovili aj náboženskú obec. Po roku 1949 emigrovali.

Cintorín

Židovský cintorín sa nachádza na pravom brehu potoka Jakubianka, na Jarmočnej ulici. Na rozlohe 65 x 15m sa nachádza približne 70 stojacich a 15 ležiacich náhrobníkov. Stredom cintorína vedie chodník, ktorý delí hroby na mužské a ženské. Vo vrchnej časti areálu sa nachádza ohel, v ktorom je pochovaný levita Šmuel Juda. Na ostatných náhrobníkoch sa vyskytujú tradičné symboly ako žehnajúce ruky Kohenov, koruna, hviezda Dávida, svietniky, smutná vŕba. Nápisy na náhrobníkoch sú v hebrejčine a nemčine. Z materiálov prevláda vápenec a miestny travertín, ale objavuje sa aj žula a granit. Cintorín bol kompletne renovovaný a je pravidelne udržiavaný.

Stropkov

Židia sa na území Stropkova sa objavili najneskôr v polovici 18. storočia. Zaujala tu významné miesto predovšetkým v oblasti obchodu, finančníctva a podnikania. Postupne došlo k vybudovaniu dvoch modlitební, pričom prvá synagóga je datovaná do roku 1800. Postupne tu vznikol celý rad vzdelávacích, sociálnych, hospodárskych a kultúrnych inštitúcií. Začiatkom 20. storočia tvorili takmer 40% miestnych obyvateľov. V roku 1942 bolo miestne obyvateľstvo odsunuté do koncentračných táborov.

Cintorín

Cintorín v súčasnosti zostal jedinou pripomienkou na početnú miestnu židovskú komunitu. Bol založený pravdepodobne v polovici 19. storočia. Na rozlohe 140 x 30 m sa nachádza 551 stojacich a približne 50 ležiacich náhrobných kameňov. Staršie náhrobníky sú zhotovené z pieskovca, no niektoré mladšie, patriace predovšetkým zámožnejším členom komunity, sú z mramoru. Na ženských hroboch sa objavuje často symbol svietnika, na ostatných džbán Levitov, žehnajúce ruky Kohenov, hviezdu Dávida a smutná vŕbu. Nápisy sú v hebrejčine, nemčine a maďarčine. V ohely je pochovaný rabín miestnej ortodoxnej komunity Jizchak Zvi Amsel, ktorý sa neskôr stal rabínom v Zborove. Cintorín prešiel generálnou obnovou, je pravidelne udržiavaný.

Tisinec (okr. Stropkov)

Cintorín

Cintorín sa nachádza pred obcou Tisinec po ľavej strane cesty smerom do Stropkova. Pred ním sú informačné tabule v hebrejskom i slovenskom jazyku. Cintorín používala židovská komunita zo Stropkova až do roku 1892, kedy bol založený nový cintorín v Stropkove. Náhrobníky sú datované od polovice 18.storočia, nie je však možné vylúčiť, že sa na cintoríne nachádzajú aj staršie hroby. Nachádza sa tu hrob stropkovského rabína Chaima Yosefa Gottlieba (1790–1867) známeho ako Stropkover Rav, ktorý je dodnes navštevovaný veriacimi z celého sveta. O pravidelnú údržbu cintorína sa už niekoľko rokov stará americká organizácia pre ochranu cintorínov v Stropkove a Tisinci (Committee for Preservation of Tisinec/Stropkov Cemeteries). Vďaka tejto organizácii bol cintorín

oplotený, vyčistený, všetkých 1002 náhrobníkov bolo očíslovaných, očistených a opätovne vztýčených. Z materiálov prevláda pieskovec, vápenec, mramor a granit. Na cintoríne sa nachádzajú symboly, ktoré sú typické aj pre cintoríny chasidských obcí na území bývalej Haliče, nápisy sú výlučne v hebrejčine.

Vranov nad Topľou

Židia sa v tomto meste usadili, aj vzhľadom na jeho výhodnú geografickú polohu už v priebehu 18. storočia. Jej centrom sa stala predovšetkým synagóga vybudovaná v roku 1921, pričom celý areál vrátane bytu rabína, mikve a rituálnych jatiek bol dokončený v roku 1924. Z týchto objektov, ktoré boli zničené začiatkom osemdesiatych rokov 20. storočia sa nezachovalo nič.

Pamätná tabuľa

Na pamiatku pôsobenia tunajšej židovskej komunity, ale predovšetkým kvôli ucteniu si viac ako 1700 židovských obyvateľov Vranova a jeho okolia, ktorí boli deportovaní do koncentračných táborov, bola z iniciatívy mesta v roku 2002 odhalená pamätná tabuľa. Je umiestnená v centre mesta, na mestskej obradnej sále, ktorá sa nachádza oproti bývalej mikve, v blízkosti pôvodnej synagógy.

Zborov

V Zborove sa Židia, ktorí prišli z Haliče usadili niekedy na prelome 18. a 19. storočia. Už v roku 1857 ich tu žilo viac ako 500. Do prvej svetovej vojny stúpol ich počet na viac ako 650 a tvorili približne polovicu obyvateľov mestečka. Zborov bol sídlom rabinátu, okrem synagógy a rituálnych objektov tu bola aj škola. Väčšina tunajších Židov sa venovala obchodu a remeslu. V apríli 1942 bolo 430 miestnych Židov deportovaných do koncentračných táborov.

Synagóga

Z pôvodnej synagógy, postavenej v priebehu 19. storočia a čiastočne obnovenej kedysi významnej židovskej obce sa zachovala iba jednoduchá trojosová prízemná stavba. V súčasnosti je využívaná ako požiarna zbrojnica. Na nádvorí bol objekt ďalšej modlitebne, dnes je nevyužívaný, v predošlom období slúžil ako kino.

Cintorín

Židovský cintorín sa nachádza na rovinatom teréne v severozápadnej časti obce. Areál s rozmermi 150 x 100m je oplotený múrom, od roku 2000 je národnou kultúrnou pamiatkou. Vďaka podpore zo zahraničia došlo k jeho obnove a oprave. Náhrobné kamene, ktoré sa na ňom nachádzajú sú v poškodené, sčasti vplyvmi počasia. Zo symbolov sa na náhrobníkoch objavujú napríklad jelene, levy, vtáky, svietniky, žehnajúce ruky a džbán. Najstarší hrob pochádza z roku 1814.

5. Pamiatky spojené so židovskou komunitou na území Podkarpatského vojvodstva

Dukla

Židovská náboženská obec vznikla už v roku 1742, pričom Židia v tomto pohraničnom mestečku sa usadili už v predošlých desaťročiach. Živili sa obchodom i remeslom. Komunita sa úspešne rozvíjala a už v prvých desaťročiach 19. storočia tvorili viac ako polovicu obyvateľov mestečka. Počet tunajších Židov narastal aj v nasledujúcom období. Napriek tomu, že sa objavovali konflikty s kresťanským obyvateľstvom, na začiatku 20. storočia už tvorili 80% miestnych obyvateľov. V medzivojnovom období začal počet členov židovskej komunity, rovnako ako jej význam v hospodárskej či kultúrnej oblasti postupne upadať. Po vypuknutí druhej svetovej vojny a príchode nemeckých jednotiek, boli miestni Židia nasadzovaní na rôzne práce. Najťažšie obdobie nastalo v roku 1942, keď boli postupne sústreďovaní do iných poľských miest pre odchodom do koncentračných táborov. Odhaduje sa, že vojnu prežilo len niečo viac ako sto miestnych Židov.

Synagóga

Pôvodná stará synagóga vznikla v 18. storočí. V roku 1758 vyhorela. Na jej mieste postavili novú synagógu, ktorá sa stala centrom náboženského života miestnej židovskej komunity. Išlo o jednoduchú obdĺžnikovú budovu s rozmermi 17 x 12 m, orientovanú na východ. Na jej severnej časti pridali ženskú galériu. Uprostred interiéru stála mohutná tehlová bima, obklopená štyrmi stĺpmi položenými na podstavci. Tieto stĺpiky podopierali klenbu a strešnú konštrukciu. Klenba bola rozdelená na deväť polí, vonkajšie s krížom a stred nad bimou s kupolou. Počas druhej svetovej vojny ju nacisti vypálili, po vojne bola využívaná ako sklad palív. V súčasnosti je ruinou bez strechy i vnútornej výzdoby.

Synagóga Cwi Lajtner

Synagóga sa nachádzajúca na ulici Cergowska, blízko hlavnej synagógy. Postavili ju v roku 1884 na podnet tunajšieho rabína Cwi Lajtnera. Počas druhej svetovej vojny bola poškodená. Po jej skončení objekt slúžil ako sklad a obchod. V jej blízkosti bola na konci 19. storočia vybudovaná aj židovská škola z fondu založeného barónom M. Hirschom.

Cintorín

Bol určený pre židovskú komunitu v Dukle i okolitých obciach. Nachádza sa v južnej časti mesta. Skladá sa z dvoch častí. Staršia je z 18. storočia, novšiu otvorili v roku 1870. Jeho celková rozloha je väčšia ako jeden hektár. Počas druhej svetovej vojny bol poškodený, keď časť náhrobných kameňov použili na stavebné účely. Stará časť je iba sčasti ohradená zbytkami múru a potokom. Nová časť je zo všetkých strán obklopená poškodeným kamenným múrom. Zachovalo sa na nich celkovo niekoľko sto jednoduchých i výstavnejších náhrobkov.

Jaroslaw

Židia sa tu už ako trvalo usadení objavujú od prvej polovice 16. storočia, pričom

si aj napriek zákazu vybudovali niekde na predmestí svoju prvú modlitebňu a neskôr aj cintorín. K rýchlemu rozvoju tejto komunity prispeli najmä tunajšie významné trhy, na ktoré prichádzali nielen kresťanskí, ale najmä židovskí obchodníci z celej krajiny. V priebehu 18. storočia zažívali miestni Židia lepšie i horšie obdobia. Napriek tomu sa tu postupne objavujú prví rabíni, viaceré významné osobnosti náboženského i kultúrneho života, vzniká tu samostatná náboženská obec, dobročinné spolky i špitál. Židovská náboženská obec sa stala nezávislou po odlúčení od židovskej obce mesta Przemyšl v roku 1774. Na začiatku 19. storočia už Židia tvorili asi štvrtinu všetkých obyvateľov mesta. Napriek nepokojom i rôznym fyzickým útokom v polovici 19. storočia tunajšia významná židovská obec ďalej rástla, rovnako ako jej význam najmä v hospodárskom živote mesta a jeho okolia. Po prvej svetovej vojne tvorili Židia stále približne 20% tunajších obyvateľov. Aj počas medzivojnového obdobia úspešne pôsobili v rôznych oblastiach nielen hospodárskeho, ale i kultúrneho a spoločenského života, napriek tomu dochádzalo k častým sporom s poľskou majoritou. Na začiatku druhej svetovej vojny boli židovskí obyvatelia z Jaroslawu a okolia nemeckými jednotkami v priebehu niekoľkých dní zhromaždení a vyhnaní za rieku San, do sovietskej okupačnej zóny. Komplex do súčasnosti zachovaných a využívaných budov svedčí nielen o početnosti, ale i prosperite miestnej židovskej komunity.

Synagógy

Veľká synagóga

Bola postavená v rokoch 1807 -1811, pravdepodobne na mieste pôvodnej synagógy z druhej polovice sedemnásteho storočia. Nachádza v severozápadnej časti námestia. Architektonicky pripomína skôr strohý vojenský objekt s manzardovou strechou. V roku 1905 bola realizovaná jej dôkladná oprava. V období pred druhu svetovou vojnu boli tiež realizované stavebné úpravy a výmena strechy. Hlavná sála je krytá krížovou klenbou s deviatimi klenbami. Nezachovala sa žiaľ pôvodná výzdoba miestností. V synagóge sa v súčasnosti nachádzajú priestory Vysokej školy výtvarných umení Stanisława Wyspiańského. Modlitebňa slúži ako výstavná sieň. V roku 2012, na južnej stene Veľkej synagógy odhalili prvý pamätník v meste, pripomínajúci tragický osud miestneho židovského obyvateľstva počas druhej svetovej vojny.

Malá synagóga

V blízkosti Veľkej synagógy sa zachovala tzv. Malá synagóga, postavená na konci devätnásteho storočia a to zo súkromných príspevkov miestnych židovských rodín. Počas druhej svetovej vojny bola poškodená, neskôr sa v nej nachádzali konzervátorské dielne. V súčasnosti sa nepoužíva.

Knižnica a modlitebné domy

V staršej obytnej budove (Rynek č. 15), mala od prelomu devätnásteho a dvadsiateho storočia svoje sídlo židovská kultúrna organizácia «Tarbud.» Existovala tu aj židovská ľudová knižnica. Študovňa bola založená na základe štatútu z roku 1871. Po skončení druhej svetovej vojny bola budova upravená na nové účely. Na

prvom poschodí sa nachádza aj modlitebná miestnosť s oponou takzvanej «Archy zmluvy» z devätnásteho storočia, ktorú vytvorili viedenskí maliari. Na prelome 19. a 20. storočia existovalo v meste až päť podobných súkromných modlitebných domov.

Jad Charuzim

Názvom Jad Charuzim sa označuje spoločnosť Židovskej vzájomnej pomoci remeselníkov, ktorá sa nachádzala v jednej z najreprezentatívnejších budov v meste. Postavili ju v rokoch 1907 – 1912 z príspevkov členov združenia. Nachádzala sa tu modlitebňa a divadelná miestnosť s vybavením. Pracovala tu aj trojročná materská škôlka či židovská úverová spoločnosť. Uskutočňovali tu kurzy hebrejského jazyka, ktoré organizovalo Kultúrne a osvetové združenie židovských organizácií «Tarbud» a rôzne športove aktivity. Po druhej svetovej vojne využívali budovu rôzne organizácie, dnes ju spravuje Okresný úrad v meste Jarosław.

Kahal - židovská obec a Dom nevládnych a starých ľudí

Židovská náboženská obec v meste vznikla v roku 1774. V rámci jej sídla (pri námestí Mickiewicza č. 8), sa mali riešiť náboženské, sociálne, daňové, súdne alebo vzdelávacie záležitosti. K povinnostiam obce patrilo tiež financovanie údržby cintorína. Jej najdôležitejším predstaviteľom bol rabín, ktorý dostával trvalý plat. Od roku 1785 patrili do Jaroslavskej židovskej náboženskej obce všetky susedné dediny a mestečká so židovským obyvateľstvom. Činnosť ukončila počas druhej svetovej vojny. Riadenie obce kontrolovala rada. V súčasnosti sú v tejto budove byty.

V susednom objekte sa nachádzal tzv. Dom nevládnych a starých ľudí. Jeho výstavba bola spolufinancovaná mestskou radou. Sídlila tu dobročinná židovská spoločnosť, ktorá sa starala o chudobných a chorých Židov. V budove sa tiež nachádzala lekárska ambulancia, ktorú finančne podporovalo bratstvo «Chewra Kadisa». Hlavným cieľom činností bolo zabezpečiť bezplatnú starostlivosť pre 20 starých a nevládnych žien a mužov. Počas druhej svetovej vojny tu umiestnili školu, neskôr začal objekt slúžiť ako bytový dom.

Mykve - rituálny kúpeľ

V roku 1906 sa začalo so stavbou novej mikve - rituálneho kúpeľa (dnes ul. Spytka 11), predovšetkým kvôli zlému stavu starých kúpeľov. O tom, že išlo o objekt dôležitý nielen pre náboženské účely, svedčí skutočnosť, že keď v roku 1920 vypukla epidémia týfusu, na želanie zástupcov mesta poskytla židovská komunita kúpele pre všetkých jeho obyvateľov. Voda bola dodávaná zo studne vedľa Malej synagógy. Príjem z kúpeľa bol určený na starostlivosť o 30 pacientov v židovskej nemocnici. Počas druhej svetovej vojny bol spočiatku kúpeľ využívaný väzňami. Po jej skončení kúpeľ stal mestskými kúpeľmi poskytujúcim služby verejnosti. V súčasnosti sa v budove bývalých kúpeľov nachádza tlačiareň.

Cintorín

Cintorín založili začiatkom 18. storočia za mestom, na pozemku kúpenom od miestneho farára. Dohľad nad cintorínom vykonávalo pohrebné združenie «Chewra Kadisa». Rozloha cintorína, ktorý bol obklopený múrom je približne 2 ha. Na jar v

roku 1941 cintorín zničil Nemci. Dodnes sa zachovalo asi 30 náhrobkov, najstarší z rokov 1896 - 1899. Od roku 2004 vlastní cintorín Nadácia pre zachovanie židovského dedičstva vo Varšave.

Jaslo

Do tohto mesta sa Židia mohli prisťahovať až na začiatku 19. storočia. Cisár František I. v roku 1820 oficiálne povolil usadiť sa tu dvom židovským rodinám. V závere 19. storočia však už tvorili viac ako 20% miestnych obyvateľov. Práve príchod židovských obyvateľov a ich aktivity v oblasti obchodu, remesiel a podnikania viedol k tomu, že sa postupne menil pôvodne poľnohospodársky charakter tohto mesta. Aj v medzivojnovom období Židia tvorili približne štvrtinu obyvateľstva. V roku 1942 tu nemeckí okupanti vytvorili geto, kde umiestnili aj židovských obyvateľov z okolitých obcí. Odtiaľ buď smerovali do koncentračných táborov, alebo dochádzalo priamo k ich fyzickej likvidácii. Samotné mesto bolo počas vojny takmer úplne zničené. Okrem cintorína a prestavenej mikve, sa tu už nenachádza iná budova židovskej komunity.

Synagóga

Vybudovali ju v roku 1905 na mieste niekdajšieho opevnenia. V roku 1942 bola najprv poškodená a vzápätí aj úplne zničená. Zachoval sa z nej iba fragment múru.

Cintorín

Založili ho v 19. storočí, na pozemku kúpenom židovskou náboženskou obcou. Je obklopená nedokončenou betónovou stenou a zaberá plochu 0,33 ha. V roku 1942 nacisti priamo na cintoríne zavraždili miestnych Židov. Po druhej svetovej vojne tu bol vybudovaný pomník na pamiatku zavraždených. Na cintoríne sa nachádzajú aj hroby židovských vojakov, ktorí zahynuli počas prvej svetovej vojne v rakúsko - uhorskej armáde. Cintorín je vo veľmi zlom stave, väčšina náhrobkov je prevrátená. V pôvodnom stave sa zachovalo asi sto z nich.

Łańcut

Židia sa v tomto meste usadili už v 16. storočí. Roku 1629 sa stalo vlastníctvom Stanislava Lubomirského, pod ktorého ochranou začal ich počet postupne narastať. V priebehu 18. Storočia zažívala tunajšia komunita lepšie i horšie obdobia. Jej význam najmä v hospodárskej oblasti však stále stúpal. Okrem obchodu sa úspešne uplatnili aj pri výkone rôznych remesiel. V priebehu druhej polovice 19. storočia už tvorili viac ako 40% obyvateľov mesta. Tento pomer sa zhruba udržal až do druhej svetovej vojny. V roku 1939 bola časť tunajších židovských obyvateľov vyhnaná za rieku San, na sovietské okupované územie. V roku 1942 bolo likvidované miestne geto a obyvateľov odviezli. Z početnej miestnej komunity prežila iba malá časť, ktorá neskôr emigrovala.

Synagóga

Prvá ešte drevená synagóga v meste Łańcut bola postavená v roku 1610. Na jej mieste v roku 1761 bola v blízkosti sídla rodín Lubomirski a Potocki, postavená nová tehlová synagóga východného typu, ktorá je jednou z najcennejších pamiatok

židovskej náboženskej architektúry v Poľsku. Výstavbu financoval Stanisław Lubomirski. Nesmela byť väčšia ako kostol, radnica a budovy v okolí. V 19. storočí bola synagóga zrekonštruovaná a k západnej stene pribudlo charakteristické schodisko vedúce k ženskej galérii. Počas druhej svetovej vojny nacisti zapálili synagógu, ale oheň sa rýchlo podarilo uhasiť. Následne slúžila ako sklad, v polovici 50.tych rokov ju mali zbúrať. Vďaka aktivite Dr. Władysława Balickeho sa ju podarilo zachrániť. V nasledujúcich desaťročiach prebiehala jej obnova a príprava stálej expozície judaík. Od roku 1973 je v správe zámockého múzea. Budova tehlovej synagógy je postavená na obdĺžnikovom pôdoryse v barokovom štýle. Interiér je rozdelený do štyroch miestností. Tri sú na prízemí, konkrétne hlavná modlitebňa, predsieň a Lublinská sála. Na prvom poschodí je ženská galéria s piatimi oknami, do ktorej vedie vonkajšie schodisko. Ďalšia miestna synagóga, konkrétne Synagoga chasydów z Dzikowa dnes už neexistuje. Objekt postavený začiatkom 20. storočia hneď oproti hlavnej synagóge bol zničený v období druhej svetovej vojny.

Cintorín

Tzv. starý židovský cintorín založili začiatkom 17. storočia a zaberá plochu 0,87 ha. Zachovali sa na ňom fragmenty náhrobkov i dva ohely rabínov Naftali Horowitza i Eleazara Szapira. Nový cintorín vznikol v roku 1860 na ploche približne 0,75 ha. V období druhej svetovej vojny aj tento cintorín vážne poškodili. Jeho súčasťou je pamätník obetiam holocaustu z rokov 1941 – 1944.

Lesko

Prvé zmienky o Židoch v Lesku sú už zo 16. storočia. Synagóga a špitál pre chudobných a chorých sa tu spomínajú v roku 1608 a škola v roku 1614. Počet členov miestnej komunity postupne stúpal. Podobne ako v iných poľských mestách i tu sa venovali obchodu, remeslám, finančníctvu a vykonávali rôzne služby najmä pre predstaviteľov šľachty. V závere 18. storočia už tvorili väčšinu miestnych obyvateľov. V priebehu 18. a 19. storočia sa v spojení s Leskom objavuje viacero známych rabínov a učencov. Tu sa napríklad v rodine rabína a cadika Menachema Mendela z Leska, ktorého M. Buber nazýva „slávnym rabínom“, narodil ešte slávnejší cadik Naftali Tzvi Horowitz z Ropczyce a jeho brat rabín Jokel Gluger. V meste existovalo viacero kultúrnych, spoločenských i hospodárskych organizácií. Začiatkom 20. storočia už Židia tvorili viac ako 60% obyvateľov mesta. V roku 1939 sa v Lesku vystriedali nemecké i sovietske okupačné jednotky. V oboch prípadoch dochádzalo k deportáciám a prenasledovaniu Židov. Vojnu prežil iba malý zlomok pôvodnej populácie.

Synagógy

Pôvodná, ešte drevená synagóga vznikla ešte v 15. storočí a spomína sa v roku 1608. Na jej mieste v rokoch 1626 – 1654 vybudovali murovanú, tzv. starú synagógu. V roku 1838 bola prebudovaná, vďaka čomu vznikol vo viacerých smeroch pozoruhodný objekt. Budova, postavená v manieristicko – barokovom štýle z kameňa a tehly, má obdĺžnikový pôdorys. Rad štítov je zakončený vázami,

ktoré sú vlastne jediným príkladom použitie takýchto štítov na synagóge v Poľsku. Do juhozápadného rohu pristavali veža so zaoblenými schodmi, ktoré viedli do bývalého väzenia pre Židov. Počas druhej svetovej vojny bola budova poškodená, niekoľko rokov bola opustená. Od šesťdesiatych rokov postupne prebiehajú opravy tohto objektu, zámer vytvoriť tu samostatné múzeum venované Židom v oblasti Haliče sa tu zatiaľ nepodarilo realizovať. V Lesku boli ďalšie dve synagógy, konkrétne Synagoga chasydów **z** Sadogóry a Synagoga chasydów z Nowego Sącza. Obe boli v blízkosti, resp. tvorili súčasť hlavne synagógy. Obe zanikli v období druhej svetovej vojny a neboli obnovené.

Cintorín

Jeho začiatky sú spojené s prvými židovskými obyvateľmi v Lesku. Celková jeho rozloha je zhruba 3 ha. Zachovalo sa na ňom približne 2000 náhrobkov, ktoré nie sú striktne delené na mužské a ženské. Areál je oplotený a udržiavaný.

Lubaczow

Prvé zmienky o tunajších Židoch pochádzajú z konca 15. a začiatku 16. storočia. Žilo ich tu málo, iba niekoľko rodín. Existencia mesta bola prerušená, keď ho v roku 1691 dobili a zničili oddiely Tatárov. Museli ho postaviť nanovo, pričom medzi novými osadníkmi už bolo pomerne veľa Židov. V roku 1727 už sú správy o ich prvej synagóge. V roku 1799 tvorili už 15%všetkých miestnych obyvateľov. Na konci 19. storočia to už bolo viac ako 30%, pričom okrem obchodu a remesla sa venovali aj drobnému podnikaniu a slobodným povolaniam. Druhá svetová vojna priniesla pre miestnu židovskú komunitu úplnú likvidáciu. V roku 1942 tu bolo zriadené geto, pričom časť Židov z neho odviezli do koncentračných táborov a časť popravili priamo v meste.

Synagógy

V Lubaczowe existovalo postupne až päť synagóg. Najstaršia, postavená okolo roku 1727severne od námestia, zhorela pri veľkom požiari v roku 1899. Na jej mieste bola s podporou baróna Edmunda Rothschilda postavená nová synagóga. Tá však bola zničená počas druhej svetovej vojny a jej zvyšky po vojne rozobrali. Rovnaký osud mali aj tri ďalšie modlitebne. Malá, západná i východná synagóga boli objekty vybudované okolo sedemdesiatych rokov 19. storočia. Všetky však zničili počas druhej svetovej vojny.

Cintorín

Jedinou pamiatkou na židovskú komunitu v Lubaczowe tak zostal cintorín. Vynikol v 18. storočí, hneď vedľa kresťanského cintorína. Počas druhej svetovej vojny sa tu uskutočňovali popravy. Zachoval sa na rozlohe 0,7 ha, kde s a nachádza približne 200 náhrobných kameňov. Je ohradený.

Przemyśl

Najstaršie zmienky o Židoch v tomto starobzlom meste sú zo 14. storočia. Na začiatku 15. storočia je tu doložená existencia židovskej ulice. Synagóga sa spomína už v roku 1518. Židovská komunita tu zaznamenala rýchly rozvoj, no súča-

sne sa objavujú aj prvé pogromy, jeden z nich už v roku 1561. naúriek tomu v meste žilo roku 1578 už 200 židovských rodín.Židia sa podieľali nielen na celkovej prosperite Przemyšla. Aktívne sa zapojili do jeho obranz pred útokmi napríklad švédskych či tatátrskych oddielov. V závere 18. storočia už tvorili 27% všetkých miestnych obyvateľov. Vďaka silným pozíciám v obchode, remeselnej výrobe i službách ic počet ďalšj rástol. V roku 1869 tu žilo už 6000 Židov, ktorí mali štyri synagógy, dvoch rabínov, školu, charitatívne spolky, špitál a pod. Ťažké boje, ktoré sa o mesto viedli počas prvej svetovej vojny, hospodárske ťažkosti, ale i emigrácia spôsobili, že počet židovského obyvateľstva v medzivojnovom období stagnoval. Druhá svetová vojna znamenala tragédiu nielen pre Židov z Przemyšla, ale i jeho okolia. V roku 1942 tu vzniklo geto, z ktorého až do roku 1944 postupne odvážali ľudí do koncentračných táborov. Mnoho Židov bolo popravených v meste i jeho okolí. Po vojne sa z nich vrátila iba malá časť.

Synagógy

Najstaršia synagóga, postavená v prvej polovici 16. storočia, bola zničená po požiari. Na jej mieste postavili roku 1594 už murovanú, tzv. Starú synagógu. Tá sa na niekoľko so rokov stala dôležitým duchovným, ale i vzdelávacím centrom pre miestnu komunitu. Povolenie na je výstavbu vydal tunajší biskup a umiestnili ju k mestským hradbám. Ani tento objekt nezostal ušetrený útokov. V roku 1746 pod vedením jezuitov študenti prepadli židovskú štvrť a vyrabovali aj synagógu. Náboženské texty i archív boli zničené. Začiatkom 20. storočia bola synagóga renovovaná. Počas druhej svetovej vojny, v roku 1941 však bola úplne zničená. Zničená bola aj synagóga Tempel, ktorú vybudovali v rokoch 1889-1890. Zachovali sa iba dve z tunajších modlitební.

Nová synagóga

Bola vybudovaná v rokoch 1910 – 1918 v vďaka tomu, že počas druhej svetovej vojny bola nemeckou armádou využívaná ako maštale pre kone. V roku 1945 – 1953 slúžila opäť ako modlitebňa. Neskôr už iba ako sklad. Od roku 2006 bola vrátená židovskej komunite. Keďže bola upravená pre potreby knižnice, jej pôvodný interiér bol zničený. Exteriér si sčasti zachoval svoju pôvodnú podobu.

***Zasaňská synagóg*a**

Postavili ju počas rokov 1890-1892 členovia *Spoločnosti izraelského chrámu Zasaňského*. Už na prelome rokov 1927 a 1928 však bola na nejaký čas zavretá, kvôli sporom medzi jednotlivými židovskými komunitami. Počas druhej svetovej vojny bol jej interiér zničený a prestavaný na elektráreň. Vďaka nej sa mala nemecká časť mesta stať nezávislou na elektrárni, ktorá sa nachádzala v sovietskej časti okupovaného mesta. Po vojne slúžila rôznym spoločnostiam, pričom sa tu realizovali aj technické úpravy, ktoré pamiatku silne poškodili. V súčasnosti je objekt opustený a nevyužívaný.

Cintorín

Prvý cintorín sa spomína už v polovici 16. storočia. Z tzv. starého cintorína sa do súčasnosti nezachovalo okrem zvyškov tehlovej brány nič. Bol zničený počas druhej svetovej vojny. Nový cintorín, ktorý vznikol v prvej štvrtine 19. storočia

je vďaka rozlohe viac ako 5 ha najväčším v celom podkarpatskom vojvodstve. Zachovalo sa na ňom niekoľko sto náhrobkov. Pochované tu boli aj obete druhej svetovej vojny z iných miest a obcí.

Rymanow

Prví židovskí obyvatelia sa tu usadili už v polovici 16. storočia. Založili si tu náboženskú obec, synagógu s predpísanými rituálnymi objektmi a cintorín. Tunajší Židia sa venovali obchodu s uhorským vínom, ale napríklad aj s korením či inými luxusnejšími tovarmi. V roku 1799 žilo v meste viac ako 550 Židov, ktorých deti navštevovali vlastnú školu. Na prelome 18. a 19. storočia tu pôsobilo viacero významných cadikov, učencov a rabínov. Na začiatku 20. storočia tvorili Židia približne polovicu všetkých obyvateľov mesta. O prosperite tejto komunity svedčí skutočnosť, že tu mali niekoľko kultúrnych, charitatívnych i hospodárskych spolkov. Väčšinou pôsobili ako obchodníci, remeselníci, podnikatelia, ale i právnici a lekári. Počas druhej svetovej vojny i tu vzniklo geto, do ktorého sústredili židovské obyvateľstvo z Rymanowa, ale i okolitých obcí a mestečiek. Odtiaľ následne bolo transportované do koncentračných táborov, alebo na miesta, kde dochádzalo k ich fyzickej likvidácii.

Synagóga

Synagóga bola postavená niekedy v závere 16. alebo v prvej polovici 17. storočia, podľa vzoru krakovskej synagógy Remuh. Ako centrum náboženského života miestnej komunity bola doplnená potrebnými rituálnymi stavbami. Synagóga obdĺžnikového tvaru bola postavená z pálených tehál, kameňa a pieskovcových blokov. Stala sa súčasťou mestských hradieb, čo dokumentuje štvorcová veža, ktorá mala obrannú a pozorovaciu funkciu. Až do druhej svetovej vojny boli so synagógou spojené ďalšie časti a objekty, z južnej strany ženská galéria, na západnej objekty charitatívneho spolku Jad Charuzim a Zhromaždenie židovských remeselníkov. V roku 1920 prešla synagóga rozsiahlou obnovou. Počas druhej svetovej vojny nacisti zničili synagógu a premenili ju na sklad ukradnutého židovského majetku. Počas vojnových akcií v roku 1944 bola budova poškodená. Po vojne ďalej chátrala a v roku 1957 vyhorela. Jej úplnému zničeniu sa nakoniec podarilo zabrániť, i keď k rekonštrukcii sa pristúpilo až na začiatku 21. storočia. Od roku 2005 sa stala majetkom Nadácie na ochranu židovského dedičstva.

V Rymanowe sa nachádzali ďalšie dve synagógy. Staršia z nich, nachádzajúca sa neďaleko hlavnej synagógy (dnes ul. Bieleckiego), pochádzala z 18. storočia a nachádzali sa v nej priestory slúžiace na štúdium. Tóry a Talmudu. Počas druhej svetovej vojny bola zničená. Mladšia (ul. Piekarska), pochádza z prelomu 19. a 20. storočia bola tiež poškodená počas druhej svetovej vojny. Bola neskôr prestavaná a je bez akýchkoľvek stôp po pôvodnej výzdobe.

Cintorín

Židovský cintorín v Rymanowe vznikol v druhej polovici 16. storočia. Dnes sa rozprestiera na ploche 2,64 ha. Zachovalo sa na ňom približne dvesto náhrobkov. Na cintoríne sa nachádzajú dva ohely, ktoré sú pamätníkmi na cadikov Menechema

Mendela (1745-1815) a Cwi Hirsz Kohena (1788-1847). Je tu možné nájsť hroby vojakov moslimskej viery, ktorí zahynuli počas prvej svetovej vojny.

Rzeszow

Židia sa v meste usadili už v 16. storočí, i keď spočiatku iba mimo obvodu starého mesta. V 17. Storočí, najmä za vlády Lubomirských, sa ich situácia zlepšovala. Postupne si mohli vybudovať synagógu, školu, cintorín i nakupovať nehnuteľnosti. Počtom už v priebehu druhej polovice 17. storočia prevýšili tunajších kresťanov, čo viedlo k vzájomným sporom. Význam tunajšieho početného židovského obvateľstva dokumentuje množstvo kultúrnych, sociálnych i hospodárskych organizácií, ktoré tu zakladali v priebehu 18. i 19. storočia. Pôsobilo tu aj viacero významných rabínov a cadikov. V roku 1900 Židia tvorili približne polovicu obyvateľov mesta, pričom si založili aj vlastnú nemocnicu. Medzivojnové obdobie prinieslo pre miestnu židovskú komunitu mimoriadny rozvoj po všetkých stránkach. V meste pôsobilo viac ako štyridsať židovských organizácií a rýchlo stúpal i jej hospodársky, politický a kultúrny význam. Všetko sa však zmenilo so začiatkom druhej svetovej vojny. Z mesta hneď po jej vypuknutí odišlo niekoľko tisíc židovských obyvateľov. Zvyšok bol postupne sústredený do miestneho geta, kam postupne privážali aj ďalšie osoby z rôznych okolitých miest a obcí. Po jeho likvidácii v roku 1943 boli Židia odvážaní do koncentračných táborov, prípadne na rôzne miesta, kde dochádzalo k ich popravám. Ani skončenie druhej svetovej vojny neprinieslo pokoj. V júni 1945 došlo v meste k obvineniu z rituálnej vraždy. Židia, ktorí prežili vojnu, boli pre hrozby pogromov deportovaní mimo Rzeszova. Komunita však napriek tomu prežila do šesťdesiatych rokov, keď sa väčšina jej členov vysťahovala.

Synagógy

Staromestská synagóga

Patrí v súčasnosti medzi najstaršie spomedzi zachovaných synagóg v Podkarpatskom vojvodstve. Vybudovali ju z lomového kameňa v renesančnom slohu v roku 1610. Kvôli poškodeniu, ktoré spôsobili požiare bola ešte v 17. i 18. storočí prestavovaná. V severozápadnom rohu je malá veža zakončená rímsou, ktorá dokumentuje aj zaradenie objektu do obranného systému mesta. Bola pridaná v druhej polovici 18. storočia a bolo tu tiež umiestnené schodisko. Synagóga vyhorela aj v roku 1842, keď ju opäť prestavali a získala aj rôzne prístavby. Tá na jej západnej strane sa zachovala dodnes. Počas druhej svetovej vojny nacisti znesvätili a poškodili objekt, ktorý navyše v roku 1944 aj vypálili. Po vojne prebiehali jednania, ktorých cieľom bolo zrekonštruovať a využiť objekt synagógy. Až začiatkom šesťdesiatych rokov ho bola obnova ukončená a budovu pridelili pre potreby štátneho archívu. Súčasným vlastníkom synagógy je Židovská náboženská komunita v Krakove a nájomcom štátny archív. Pri archívu sa nachádza aj Centrum pre výskum židovskej histórie, ktoré zhromažďuje, zabezpečuje, ukladá a zhromažďuje archívne materiály o židovských témach. Na stene je umiestnená pamätná tabuľa venovaná zavraždeným Židom počas holokaustu.

Novomestská synagóga

Predstavuje v súčasnosti jednu z najstarších a najlepšie zachovaných synagóg v Podkarpatskom vojvodstve. Nazývaná je podľa mestskej časti v ktorej sa nachádza. Niekedy je označovaná aj ako Veľká synagóga, keďže mala väčšie rozmery, ako Staromestská synagóga. Nazývaná je podľa mestskej časti v ktorej sa nachádza. Súhlas na jej vybudovanie vydal miestnej židovskej komunite Hieronym Lubomirsky v roku 1686. Samotný objekt vznikol postupne na prelome 17. a 18. storočia. Vybudovali ho z tehál, v renesančno – barokovom slohu, ako obdĺžnikovú budovu s rozmermi 20 x 30 metrov. V prvej polovici 19. storočia bol objekt kompletne zrekonštruovaný. Počas druhej svetovej vojny došlo k vážnemu poškodeniu synagógy a hrozilo, že dôjde k jej úplnému zániku. Objekt sa nakoniec podarilo zachrániť a v rokoch 1954 – 1965 došlo k jeho obnove. Prišiel však o svoj pôvodný vzhľad i funkciu. Pôvodne sa v hlavnej modlitebni nachádzala baroková klenba podporovaná štyrmi mohutnými stĺpmi, medzi ktorými stál bima. Steny, klenby a stĺpy boli zdobené farebnou polychrómiou a bohatými štukovými ornamentmi. dodnes zachoval iba výklenok Aron Kodeš. V súčasnosti je objekt využívaný umelcami, resp. ma komerčné účely.

Cintorín

Miestny židovský cintorín vznikol v 16. storočí a jeho miesto pripomína iba čadičový kameň a žulová doska s príslušným nápisom v hebrejčine a poľštine. Zničený bol v roku 1942, keď sa na jeho mieste zhromažďovali Židia pred transportom do koncentračných táborov. Zachovalo sa z neho iba niekoľko náhrobkov.

Sanok

Židia sa tu usadili už v priebehu 17. storočia, pričom prvá zmienka o miestnej synagóge je z roku 1697. Na začiatku 18. Storočia tvorili pomerne početnú komunitu, ktorej práva udelil osobitnou listinou z roku 1720 panovník August II. Na jej základe mali možnosť rozvíjať obchodnú činnosť, ale tiež napríklad zriadiť si cintorín. V tomto období sa objavujú prvé zmienky o miestnom rabínovi. Samostatná náboženská obec tu vznikla v roku 1764, keď sa osamostatnila od Leska. Komunita sa úspešne rozvíjala a v roku 1799 tu žilo viac ako 250 Židov. Vďaka úspešnému obchodovaniu, ale i rozvoju rôznych remesiel, komunita získavala dôležité postavenie v rámci celého regiónu. V roku 1870 mala už takmer 1600 členov, dve synagógy a koncom 19. storočia tu úspešne pracovala aj ješiva. V období pred druhou svetovou vojnou 4000 miestnych Židov tvorilo približne 40% všetkých obyvateľov mesta. Sanok sa stal miestom, kam pred prenasledovaním ušlo pomerne veľa židovských obyvateľov z iných častí strednej Európy. Časť z nich nemecké jednotky vyhnali za rieku San do sovietskej okupačnej zóny. Zvyšok bol postupne sústredený do miestneho geta, kam postupne privážali aj ďalšie osoby z rôznych okolitých miest a obcí. Po jeho likvidácii v roku 1943 boli Židia odvážaní do koncentračných táborov, prípadne na rôzne miesta, kde dochádzalo k ich popravám.

Synagóga

Prvá, tzv. Stará ešte drevená synagóga zo záveru 17. storočia bola o požiari nahradená roku 1720 nahradená novou, tzv. Veľkou synagógou. Ani tá sa však nezachovala. Bola zničená počas druhej svetovej vojny a na jej mieste v sedemdesiatych rokoch 20. storočia vybudovali obytný dom. O jej existencii svedčí iba v roku 2014 umiestnený pamätný kameň s nápisom venovaným vyše 10 000 Židom zo Sanoku a okolia, ktorí zahynuli počas druhej svetovej vojny.

Synagóga Jad Charuzim

Nachádza sa v blízkosti františkánskeho kláštora. Postavili ju v roku 1897, na základe iniciatívy Zväzu remeselníkov „Jad Charuzim". Táto organizácia sa tiež venovala vykonávaniu rôznych kultúrnych činností a organizovala podporu pre chudobných. Išlo o tehlový objekt obdĺžnikového pôdorysu, ktorého exteriér sa do súčasnosti sčasti zachoval. Na začiatku druhej svetovej vojny objekt vypálili. Po skončení vojny a oprave slúžila najprv ako obchod. Neskôr bola zrekonštruovaná. V súčasnosti sa budova využíva ako kancelárske a obytné priestory. Druhá zachovaná synagóga (Cerkiewna ul. č. 6). Postavili ju na konci 19. storočia. Išlo obytný dom so súkromnou židovskou kaplnkou. Počas druhej svetovej vojny bola modlitebňa zničená. I keď po skončení vojny došlo k obnove budovy, v súčasnosti sa už využíva na iné účely.

Cintorín

Miestny starý židovský cintorín, o ktorom tradícia hovorí, že pochádzal už z 14. storočia sa nezachoval. Pochovávalo sa na ňom do začiatku 20. storočia, keď vznikol v Sanoku nový židovský cintorín. Úplne zničený bol počas druhej svetovej vojny. Posledné jeho zvyšky boli zlikvidované v šesťdesiatych rokoch 20. storočia. Nový cintorín sa využíval od prelomu 19. a 20. storočia. Počas druhej svetovej vojny sa stal miestom, kde sa konali popravy miestnych Židov. Ani tento cintorín sa nezachoval. Torzo, ktoré z neho zostalo tvorí malé lapidárium, kde sú zhromaždené zachované náhrobky a pamätník holocaustu. Je oplotený a vedie k nemu brána označená Dávidovou hviezdou. Z južnej časti hraničí s centrálnym mestským cintorínom.

Ustrzyki Dolne

Židia sa v tomto meste začali vo väčšej miere usádzať v priebehu 18. storočia. Založenie samostatnej židovskej náboženskej obce je datované do tridsiatych rokov 19. storočia. Prudký rozvoj miestnej židovskej komunity nastal v druhej polovici 19. storočia, vďaka čomu v roku 1900 už tvorili viac ako 60% obyvateľov mesta. Počas druhej svetovej vojny bola miestna židovská komunita zničená.

Synagóga

Bola postavená v prvej polovici 19. storočia. Tehlová budova mala jednoduchý obdĺžnikový pôdorys. Vo východnej časti bola štvorcová hlavná modlitebňa a v západnej časti predsieň s vestibulom pre ženy. Hlavná sála bola pôvodne prekrytá zrkadlovým stropom. Exteriér východnej steny sa zachoval. Počas druhej svetovej vojny nacisti synagógu úplne zničili. Po skončení vojny bola synagóga využívaná

ako obilný sklad. Po dôkladnej rekonštrukcii, zmene usporiadania interiéru a vonkajšieho vzhľadu teraz sídli Mestská verejná knižnica.

Cintorín

Bol pravdepodobne postavený v 18. storočí. Nachádza sa v južnej časti mesta. Počas druhej svetovej vojny bol čiastočne zničený, keď časť kameňov bola využitá na stavebné účely. Má rozlohu približne 0,8 ha. Nie je a pravdepodobne ani nebol oplotený, ale z východu a juhu je ohraničený radmi stromov. Najstarší zachovaný náhrobný kameň pochádza z druhej polovice 18. storočia. Náhrobky sú väčšinou vyrobené z pieskovca a pokryté hebrejskými nápismi, niektoré z nich majú stopy po maľovaní. Väčšina zachovaných náhrobkov sa nachádza v severnej časti cintorína. V roku 2006 vyznačili trasu vedúca z centra mesta na židovský cintorín a umiestnili tu pamätnú tabuľu.

Wacław Wierzbieniec
Poľsko-slovenský projekt

Dodatok k publikácii o Židoch

Baligród

Židia sa tu pravdepodobne usadili v prvej polovici 17. storočia, kedy sa mesto stalo miestnym obchodným centrom. Do tohto mesta prišli hlavne z Leska a Sanoku. Pred vznikom samostatnej židovskej komunity v Baligróde na konci 18. storočia boli miestni Židia súčasťou židovskej komunity v Lesku. Židovské obyvateľstvo ovládlo miestny obchod, oveľa menej sa však zaoberali remeslom. V roku 1921 obývalo mesto 1 260 ľudí, z toho 515 Židov, 464 Poliakov a 281 Ukrajincov. Počas druhej svetovej vojny Nemci vysídlili židovské obyvateľstvo z neďalekých bieszczadských miest a v lete 1942 previezli všetkých Židov z Baligródu do tábora v Zaslawi.

Cintorín

Bol založený v 17. storočí. Nachádza sa na svahu kopca, blízko námestia smerom na juhozápad. Zachovalo sa tam približne 100 židovských náhrobných kameňov, z ktorých niektoré majú mimoriadne krásnu výzdobu. Najstarší zachovaný židovský náhrobný kameň pochádza z roku 1732.

Dynów

V prameňoch boli Židia zaznamenaní ako trvalí obyvatelia Dynówa v roku 1552. Ich osídlenie v Dynowe podporila rodina Wapowských, majitelia mesta, ktorí ich považovali za dôležitý prvok rozvoja týchto oblastí. Židovské osídlenie v Dynówe zvýhodňovala aj priaznivá poloha mesta nachádzajúceho sa na medzinárodnej obchodnej ceste zo slovenských Košíc a Bardejova a maďarského Humenného, ktorá smerovala do Rzeszowa a na východ cez údolie San do Ľvova.

V druhej polovici 18. storočia sa Dynów stal významným centrom chasidizmu vďaka rabínovi Cwii Elimelech Szapira z Dynowa a jeho nástupcom - synovi a vnukovi, ktorí boli tiež rabínmi. V roku 1921 obývalo mesto 2 727 obyvateľov, z toho 1 273 Židov, 1 400 Poliakov a 54 Ukrajincov. Počas druhej svetovej vojny, potom ako Nemci dobyli Dynów, dopustili sa zločinu proti židovskému obyvateľstvu. V polovici septembra 1939, počas židovského sviatku Roš hašana (Nový rok), začali Nemci chytať Židov v uliciach a vyťahovať ich zo svojich domovov (najmä mužov), pričom šikanovali obete. Potom bola väčšina zatknutých odoslaná do takzvaného farského poľa pri dnešnej ulici Ożoga, kde ich zastrelili. Zvyšok odviedli za mesto a zastrelili v lese zvanom Żurawiec. Počas tejto akcie sa asi 50 ľudí uchýlilo do Dynowskej synagógy. Nemci ju obkľúčili, poliali benzínom a zapálili, zatiaľ čo tých, ktorí sa pokúsili o útek, hodili do studne a potom ich zasypali. Spolu s ľuďmi v synagóge boli spálené hromady modlitebných kníh a modlitebných knižiek. Od horiacej synagógy sa zapálili dve neďaleké modlitebne. Potom 28. septembra 1939 Nemci nariadili Židom, aby sa zhromaždili na námestí a priľahlej hlavnej ulici. Zhromaždená skupina asi 1 500 ľudí bola nasmerovaná smerom k rieke San. Tu dostali príkaz prejsť cez rieku do sovietskej okupačnej zóny. Po tomto presídlení bolo niekoľko Židov, ktorým sa podarilo zostať v Dynówe, prevezených (pravdepodobne v roku 1942) do geta v Brzozowe.

Starý židovský cintorín

Je ťažké povedať, kedy vznikol. Nachádza sa na ulici Piłsudskiego, neďaleko námestia. Rozprestiera sa na ploche približne 1,3 ha. Cintorín bol počas druhej svetovej vojny Nemcami takmer úplne zničený. Niektoré zo židovských náhrobných kameňov si privlastnili aj miestni Poliaci a nechcú ich vrátiť. Vďaka tomu sa tu nezachovali žiadne staré náhrobné kamene. Na pohrebisku slávnych Dynowských rabínov v rohu zničeného cintorína bol začiatkom 90. rokov postavený ohel (židovská monumentálna hrobka). Nachádzajú sa tam tri nové židovské náhrobné kamene miestnych rabínov. Jeden je venovaný rabínovi Cwi Elimelechovi Szapirovi (1785-1841), zakladateľovi dynastie Dynowských rabínov. Spočiatku bol rabínom v Strzyżowe, potom v Dynowe, s ktorým bol dlhé roky v spojení. Patril k tradicionalistom, odporcom progresívnych trendov v judaizme. Za jadro judaizmu považoval veštenie. Publikoval veľa veštených komentárov a populárnych chasidských homílií. Bol všeobecne považovaný za vynikajúceho veštca. Volali ho aj Bnei Isachar, podľa názvu diela, ktoré napísal - *Synovia Isacharovi*. Druhý židovský náhrobný kameň je venovaný synovi Cwi Elimelecha, ktorým bol rabín Dawid z Dynówa (1804 - 1874). Tretí je venovaný Davidovmu synovi. Bol to Naftali z Dynówa, ktorý zomrel v roku 1888. Hrobka Cwi Elimelecha je teraz pútnickým cieľom chasidov z celého sveta, hlavne z Izraela a USA. Po každej chasidskej návšteve Dynowa sa na jeho hrobe a na hroboch jeho nástupcov objavuje veľa papierových lístkov. Obsahujú prosby o príhovor rabína u Boha pri riešení rôznych problémov. Takýto kúsok papiera obsahuje taktiež obsah prosby, ako aj meno prosiaceho, a aj meno jeho matky, pretože podľa všeobecne rozšírenej

tradície je každý takýmto spôsobom zapísaný v nebeských knihách. O širokom vplyve a pôsobení dynastie dynowských rabínov svedčí aj fakt, že jeden zo synov Cwi Elimelecha, menovite Eleazar z Łańcutu, bol od roku 1841 až do svojej smrti v roku 1865 rabínom v Łańcutu. Vplyvy dynastie dynowských rabínov možno nájsť aj na miestach ako Błażowa, Rybotycze, Rzeszów a dokonca Munkacz.

Nový židovský cintorín

Bola postavený pravdepodobne v druhej polovici 19. storočia. Počas druhej svetovej vojny bol spustošený. V súčasnosti sa rozprestiera na ploche približne 0,5 ha. Je na ňom iba pár židovských náhrobných kameňov. Vo vnútornej časti cintorína sa nachádza pamätník venovaný obetiam holokaustu. Nachádzajú sa tiež masové hroby Židov, ktorí zomreli počas židovského sviatku Roš hašana (Nový rok) v polovici septembra 1939. Vďaka úsiliu židovskej komunity v Krosne, ktorá získala od Nemcov povolenie exhumovať obete z ich dočasných pohrebných miest, boli na jar 1940 telá obetí prenesené na tento cintorín a pochované v šiestich masových hroboch. Po skončení druhej svetovej vojny sa začalo vyšetrovanie tohto trestného činu. Na základe vykonaného vyšetrovania boli v septembri 1945 na žiadosť grodského súdu v Dynowe skontrolované aj hromadné hroby obetí. Napriek vyšetrovaniu nie je presný počet obetí tohto trestného činu známy. Podľa odhadov židovskej strany bolo v Roš hašane zabitých asi 400 ľudí. Na stene cintorína bola nainštalovaná tabuľa pripomínajúca ľudí, ktorí zahynuli v polovici septembra 1939. Jej zakladateľkou je Nina Talbot, ktorej v tom čase prišla o život časť rodiny.

Centrum dejín poľských židov v Dynówe

Nachádza sa v blízkosti starého židovského cintorína na ulici Łazienna 70. Centrum bolo založené a spravované rabínom Pinchas Pompom z Jeruzalema. Centrum, ktoré spolupracuje s Historickým ústavom Univerzity v Rzeszowe, obsahuje: hotel pre pútnikov, ortodoxnú kuchyňu, rituálne kúpele (mikvah) a synagógu. Obrazy v synagóge vytvorila Nina Talbot, maliarka žijúca v New Yorku, ktorej rodina pochádza z Dynówa.

Kolbuszowa

V dokumente o polohe mesta z roku 1700 sa uvádzalo, že tu nemôžu žiť viac ako tri židovské rodiny. Toto obmedzenie bolo zrušené v roku 1713. V dôsledku toho sa v meste usadili Židia, ktorí tam našli priaznivé životné podmienky a zaoberali sa obchodom a remeslami. Slávni rabíni tu pôsobili od konca 18. storočia. Boli nimi postupne: Abraham Jehoszua Heszel, študent Elimelecha z Leżajska, Jakub Horowic, a potom Abraham Taitelbaum, ktorý založil miestnu dynastiu rabínov Taitelbaumov. Od druhej polovice 19. storočia boli Židia spolu s Poliakmi členmi mestskej rady, pôsobili aj ako zástupcovia starostu. V roku 1921 obývalo mesto 2 900 ľudí, z toho 1 415 Židov (48,8% z celkového počtu obyvateľov). Počas druhej svetovej vojny, rovnako ako v iných mestách, došlo k vyhladeniu židovského obyvateľstva. Vo februári 1942 Nemci vytvorili geto, v ktorom boli aj Židia z iných okolitých miest - spolu asi 2 500 ľudí. Potom bola v júni 1942 väčšina ľudí prevezená do geta v Rzeszówe, odkiaľ ich potom previezli do tábora smrti v Bełżci.

Zvyšok bol zastrelený na židovskom cintoríne v októbri 1942. V tom čase zomrel aj posledný rabín z Kolbuszu, Jechiel Taitelbaum.

Synagóga

Nachádza sa na ulici Piekarska 19. Je to jedna z dvoch synagóg, ktoré v meste kedysi existovali. Staršiu z roku 1736 zbúrali Nemci počas druhej svetovej vojny. Novšia, zachovaná doteraz, bola založená v roku 1825. Pozostáva z priestrannej modlitebnej haly umiestnenej vo východnej časti, ako aj z predsiene s takzvaným babincom na poschodí určeného pre ženy zo západu. Táto synagóga, zničená počas druhej svetovej vojny, bola renovovaná v roku 1966. V súčasnosti sa tu nachádza múzeum.

Cintorín

Nachádza sa na ulici Krakowska. Zachované pramene naznačujú, že existoval už v roku 1736. Jeho rozloha je 1,6 ha. Zachovalo sa asi 200 náhrobných kameňov s nápismi v hebrejčine, nemčine a poľštine. Nachádzajú sa tu tiež dva masové hroby s asi 1 000 Židmi, ktorých Nemci zastrelili v októbri 1942.

Krosno

Bolo to kráľovské mesto, ktoré dostalo miesto podľa magdeburského zákona okolo roku 1348. Prvá zmienka o židovskom osídlení pochádza z pred roku 1434 a týka sa bratov Nachema a Lazara z Ransburgu. Išlo pravdepodobne o výnimku, pretože v privilégiu *de non tolerandis Judaeis* udelenom mestu v roku 1569 sa uvádzalo, že Židia nikdy neboli jeho obyvateľmi. Zákaz sa spočiatku nedodržiaval príliš prísne. V 80. rokoch 16. storočia si Žid Leon z Krosna prenajal jeden z mestských mlynov a na predmestí býval Józef, Žid z Rymanowa. Obchodné transakcie uskutočňovali židovskí obchodníci, okrem iných aj z Dukly a Rymanowa. Až v súpise majiteľov domov a ornej pôdy z roku 1851 sú uvedení traja Židia, vlastníci nehnuteľností v Krosne. K rozvoju židovského osídlenia v Krosne došlo v druhej polovici 19. storočia, spolu s rozvojom priemyslu, hlavne ropy, a výstavbou železničnej trate v roku 1884. Židia sem prichádzali z Dukly, Korczynu a Sanoku. V roku 1870 žilo v Krosne 26 Židov, v roku 1880 - 327 a v roku 1921 – 1 725 (25% z celkového počtu obyvateľov mesta). V januári 1900 bola v Krosne založená samostatná židovská komunita. Počas holokaustu, v júli 1942, Nemci presídlili časť Židov z Krosna do Brzozowa, Dukly, Jasienice, Korczyna a Rymanowa. Odtiaľ boli prevezení do tábora smrti v Bełżci. Niekoľko desiatok Židov bolo zamestnaných v továrňach v Krosne a v rafinérii Jedlicze. Asi 800 Židov, ktorým sa zo začiatku podarilo vyhnúť sa deportácii, bolo uväznených v gete. Po jeho likvidácii 2. decembra 1942 boli z geta ľudia prevezení do Rzeszówa a potom vyhladení.

Cintorín

Nachádza sa na ulici księdza Sarny. Bol založený na konci 19. storočia a v súčasnosti zaberá približne 0,7 ha. Počas druhej svetovej vojny a v povojnovom období bol zničený. Zachovalo sa v ňom asi 150 náhrobných kameňov. Z nich je zvlášť pozoruhodný náhrobok Bernarda Munza, ktorý zobrazuje zlomený strom.

Nachádza sa tu aj masový hrob 120 Židov a 10 ľudí iných národností, ktorých Nemci zastrelili počas druhej svetovej vojny.

Ležajsk

V prvej polovici 16. storočia sa Židia usadili v Ležajsku. V roku 1563 v tomto meste žilo až 20 židovských rodín. V polovici 18. storočia tu vznikla samostatná židovská komunita so synagógou, rituálnymi kúpeľmi, cintorínom a chudobincom. Na konci 18. storočia tu žilo asi 900 Židov, ktorí žili v 63 domoch. Ležajsk bol a je jedným z najdôležitejších centier chasidizmu v Poľsku. V roku 1772 sa tam usadil Elimelech Lippman (1717-1787), ktorý sa stal tiež rabínom. Spočiatku bol potulným sudcom a učiteľom. Založil svoj dvor v Ležajsku, udržiavaný chasidimami, jeho prívržencami. Bolo to prvé a najdôležitejšie centrum chasidizmu v Galiciji. Rabín Elimelech z Ležajska prispel k formovaniu štruktúr chasidského hnutia. Veril, že rabín nie je iba duchovným vodcom, ale že jeho sila sa rozširuje do všetkých sfér chasidského života. Veril tiež, že rabín žije v dvoch svetoch súčasne - v pozemskom a v nebeskom, a je sprostredkovateľom medzi týmito svetmi. Svoje názory na náboženskú a sociálnu úlohu rabína prezentoval v knihe *Noam Elimelech* (hebrejsky Miernosť Elimelecha), ktorá vyšla vo Ľvove v roku 1787. Medzi jeho najznámejších študentov patrili: Lewi Icchak z Berdyczowa, Dawid z Lelowa, Menachem Mendel z Rymanowa, Jakub Horowic - označovaný ako prorok z Lublinu, Abraham Jozue Heszl z Opatowa, Mojżesz Lejb zo Sasowa. Elimelechovým nástupcom v Ležajsku bol jeho najstarší syn Eleazar, ktorý zomrel v roku 1806. Po ňom pozíciu rabína prevzal Elimelechov vnuk - Naftali, ktorý zomrel v roku 1844. Potom dynastia Ležajských rabínov vyhasla. Napriek tomu bol Ležajska naďalej aj je dôležitým miestom pre chasidov, ktorí sem prichádzajú v hojnom počte z celého sveta až k hrobke rabína Elimelecha. V roku 1921 obývalo mesto 5 063 obyvateľov, z toho 1 575 Židov (31% obyvateľstva). Počas druhej svetovej vojny, hneď po obsadení mesta v roku 1939, Nemci vypálili synagógu a potom odviedli väčšinu Židov cez rieku San do sovietskej okupačnej zóny. Pre malú skupinu Židov, ktorá zostala v Ležajsku, aako aj pre skupinu Židov presídlených sem z Kaliszu, bolo zriadené geto. V roku 1942 boli Židia, ktorí tam zostali, presunutí do iných get a potom vraždení vo vyhladzovacích táboroch. V súčasnosti tu Chasidická nadácia Ležajsk-Polska vytvára chasidské centrum. Bude sa skladať z dvoch samostatných budov. V jednej bude synagóga a v druhej hotel pre židovských pútnikov.

Cintorín

Bol postavený v polovici 18. storočia. Nachádza sa na ulici Górna. Cintorín bol takmer úplne zdevastovaný Nemcami počas druhej svetovej vojny, ktorí zničili aj hrobku rabína Elimelecha. V roku 1962 bola na rovnakom mieste postavená nová hrobka. Nachádza sa v ňom pôvodný náhrobný kameň rabína nájdený po druhej svetovej vojne. Je na ňom nápis: „V tomto hrobe spočíva náš pán a učiteľ, Boží muž, rabín, spravodlivý Elimelech Lazar Lippman, ktorý zomrel 21. deň Adaru.“ Každý rok sem prichádzajú tisíce chasidimov z celého sveta (hlavne z Izraela a USA), aby ho v deň výročia smrti (21. deň židovského mesiaca Adar, t. j. vo februári alebo v

marci) požiadali o príhovor k Bohu. Podľa chasidských presvedčení sa potom duša zosnulého vráti na zem, čo robí tento príhovor najefektívnejším.

Mykwa

Nachádza sa v bývalej modlitebni na ulici Studzienna 2 a môžu ju využívať Židia prichádzajúci do Ležajska. V tej istej budove sa nachádza aj modlitebňa pre asi 50 osôb a centrum slúžiace židovským pútnikom prichádzajúcim k hrobu rabína Elimelecha.

Markowa

Bola a stále je to jedna z najväčších dedín v podkarpatskej provincii. Je ťažké povedať, kedy sa tu začalo usadzovať židovské obyvateľstvo. Židia žijúci v Markowe sa zaoberali obchodom a poľnohospodárstvom. Patrili k židovskej komunite v Łańcute. V roku 1921 obec obývalo 4 364 ľudí, z toho 126 Židov, 4 227 Poliakov a 11 Ukrajincov. Počas druhej svetovej vojny Nemci prinútili Židov opustiť Markowu a potom ich zabili. Tí, ktorí sa pokúsili skryť, boli zajatí (s pomocou miestnych dedinčanov) a potom zastrelení v pohrebisku pre zvieratá na okraji dediny - boli tam aj pochovaní. Okrem rodiny Ulmów boli v dedine aj ďalšie šľachtické poľské rodiny, ktoré sa odvážili ukrývať Židov. Výsledkom bolo, že okupáciu v Markowe prežilo viac ako tucet ľudí židovskej národnosti.

Múzeum Poliakov zachraňujúcich Židov z rodiny Ulma

Bolo otvorené v roku 2016. Moderná budova s multimediálnymi expozíciami sa nachádza v strede dediny Markowa. Materiály zhromaždené v múzeu sa týkajú oblasti súčasnej podkarpatskej provincie. Múzeum obsahuje veľa zaujímavých informácií o Poliakoch, ktorí zachraňovali Židov počas holokaustu, a taktiež o Židoch, ktorí u nich hľadali pomoc. Zobrazuje históriu rodiny Ulma z Markowej a židov, ktorých rodina skrývala. Józef a Wiktoria Ulma a ich šesť detí žili v malom domčeku na okraji dediny. Keď sa začala druhá svetová vojna, rodina spočiatku pomáhala trom Židom skrývajúcim sa v lese. Pravdepodobne okolo roku 1942 však prišli do domu Ulma ich židovskí známi z Markowej a Łańcutu s prosbou o možnosť úkrytu pred Nemcami. Ulmowci potom vzali do svojho domu osem Židov z rodín Didnerovcov, Grunfeldovcov a Goldmanovcov, ktorých napriek chudobe a neustálemu nebezpečenstvu skrývali v podkroví. Nemci sa však dozvedeli o skrytých Židoch. Výsledkom bolo, že 24. marca 1944 bola zastrelená celá rodina Ulmów a všetci Židia, ktorí sa tam skrývali. Hrob rodiny Ulmów sa nachádza na katolíckom cintoríne v Markowej, v blízkosti kostola. Židia sú pochovaní na cintoríne obetí druhej svetovej vojny v Jagiełłej.

Niebylec

Niebylec získal mestské práva v roku 1509 a jeho obyvatelia po celé desaťročia bohatli obchodom s poľskými a maďarskými koňmi. Nie je známe, kedy sa tu usadili Židia. Na základe zachovaných prameňov možno usúdiť, že tu v polovici 17. storočia žili štyri židovské rodiny. V roku 1921 Niebylec obývalo 550 ľudí, z toho 283 Židov (51,5% z celkového počtu obyvateľov). Počas druhej svetovej

vojny Nemci vytvorili pre miestnych Židov geto, do ktorého tiež presídľovali Židov z iných miest. Potom v apríli 1942 presídlili tu zhromaždených Židov do geta v Rzeszówe, odkiaľ ich potom deportovali do tábora smrti v Bełżci.

Synagóga

Nachádza sa v strede tohto mesta, v severnej časti námestia. Bola postavená v polovici 19. storočia. Po druhej svetovej vojne sa používala ako sklad hnojív. Potom sa po renovácii v roku 1977 stala budova synagógy verejnou knižnicou. Na stenách a strope sa nachádza zachovaná polychrómia z rokov 1905 a 1937, ktorá bola renovovaná. Na strope v strednej časti je Leviatan, ryba požierajúca svoj chvost, obklopená nápisom: „Leviatan, ktorého si stvoril preto, aby sa hral vo vodách." Okolo Leviatanu sú na modrom pozadí nástenné maľby hviezd. Na obvode stropu je široký viacfarebný pás s rastlinnými motívmi a obrázkami zvierat. Na východnej stene synagógy, nad priehlbinou Aron Kodesh, sú vidieť dva levy, ktoré držia tabuľky Desatora a nápis: „Otče náš, náš Král, otváraj nebeské brány pre naše modlitby." Nad levmi je záves s korunou. Západnú stenu synagógy naopak zdobí výhľad na Jeruzalemský chrám.

Cintorín

Nachádza sa na kopci asi 350 metrov severne od námestia. Bol založený na konci 18. storočia a rozkladá sa na ploche približne 1,6 ha. Počas druhej svetovej vojny bol úplne zničený. Zachránené zostali iba dva židovské náhrobné kamene. Počas holokaustu tu Nemci popravovali Židov.

Oleszyce

Židia boli obyvateľmi tohto mesta už v druhej polovici 16. storočia. Od prvej polovice 19. storočia bola väčšina miestnych Židov chasidmi. Medzi nimi bola obzvlášť populárna dynastia rabínov z Rokeachu z Bełzu, nachádzajúceho sa neďaleko Ľvova. V roku 1921 obývalo mesto 2 917 obyvateľov, z toho 1 590 Židov (54,5% obyvateľstva). Počas druhej svetovej vojny Nemci vypálili synagógu, vysťahovali odtiaľ Židov do geta v Lubaczowe a potom ich zabili.

Cintorín

Nachádza sa na ulici 3. Mája, južne od centra mesta. Bol založený v polovici 18. storočia. V súčasnosti sa v ňom nachádza asi 300 židovských náhrobných kameňov. Najstaršie pochádzajú z konca 18. storočia, ale väčšina z 19. a 20. storočia. Sú vyzdobené bohatými reliéfmi s výraznými črtami ľudového umenia. Typickými dekoračnými motívmi sú svietniky, nádoby levitov, jelene, levy a vtáky. Na mnohých náhrobných kameňoch sa zachovali ešte stopy po viacfarebnom polychrómovaní. Boli vyrobené z vápenca v Bruśnie, kde sa vápenec ťažil; bolo tam prekvitajúce ľudové kamenárske centrum. Nachádza sa tu aj pamätník obetiam holokaustu. Bol umiestnený na masovom hrobe s viac ako 100 Židmi, ktorí utiekli z geta v Lubaczowe, a potom boli Nemcami zajatí, tu zastrelení a pochovaní.

Rzeszów

Kultúrny dom nadácie Adolfa Tannenbauma

Bola postavený v roku 1929. Nachádza sa na ulici Okrzei 7. V súčasnosti slúži ako provinčný kultúrny dom. Bola to najpôsobivejšia verejnoprospešná budova postavená v meste v medzivojnovom období. Jeho zakladateľom bol rzeszowský filantrop Adolf Tannenbaum. Pred druhou svetovou vojnou v tejto budove fungovala židovská základná škola, židovské gymnázium a židovská materská škola. Sídlili tu tiež židovské charitatívne, profesionálne, kultúrno-osvetové organizácie a organizácie pre mládež. Veľké hľadisko v budove umožňovalo organizovať vystúpenia miestnych amatérskych hudobných a dramatických skupín. Účinkovali tam aj profesionálne židovské divadlá, vrátane krakovských, ľvovských a varšavských.

Dom rabína Arona Lewina

Dom, ktorý sa nachádza na ulici Sobieskiego 15, patril židovskej komunite a bol určený pre rabína z Rzeszówa. Býval tam aj posledný rabín z Rzeszówa, Aron Lewin. V súčasnosti sa tu nachádza komplex hudobných škôl č. 2. Rabín Aron Lewin sa narodil v Przemyśli v roku 1879. Jeho otec Natan Lewin bol tiež rabínom v Rzeszowe, zatiaľ čo jeho brat Jecheskiel Lewin sa stal rabínom vo Ľvove. Ešte ako tínedžer Aron publikoval svoje prvé talmudické poviedky v hebrejskej tlači. V mladosti tiež veľmi dobre ovládal poľštinu a nemčinu. Ďalej stojí za zmienku, že študoval filozofiu na viedenskej univerzite. Aron Lewin sa stal rabínom vo veku 25 rokov v Sambore, roku 1904. Po smrti svojho otca, Rzeszovského rabína (jeho hrob sa zachoval na židovskom cintoríne na Rejtanovej ulici), sa však v roku 1927 presťahoval do Rzeszówa, kde bol až do konca medzivojnového obdobia rzeszovským rabínom. V rokoch 1927-1934 bol tiež členom mestského zastupiteľstva v Rzeszowe. Musel zosúladiť funkciu rabína a funkciu radcu s funkciou poslanca na sneme Poľskej republiky, ktorým bol v rokoch 1922-1927 a 1930-1935 dvakrát za stranu Agudas Isroel. Svoju pripútanosť k poľštine prejavil ako poslanec, ako aj jeden z vodcov strany Agudas Israel a taktiež predseda Rabínskej rady v Poľsku. Manifestoval tiež na sneme Poľskej republiky, aj v mnohých kázňach a príležitostných prejavoch. Bol tiež horlivým prívržencom maršala Józefa Piłsudského. Po jeho smrti vo svojom prejave vo Varšave 26. mája 1935 na slávnostnej smútočnej akadémii v súvislosti s zjazdom Ústrednej rady Organizácie ortodoxných Židov - Agudas Isroel poukázal na: „Hlboká bolesť a smútok, ktorý dnes zachváti celé Poľsko, ovplyvňuje aj nás Židov a hlboko nami otriasa. Ako poľskí občania, ktorí s ňou majú nerozbitné väzby, cítime rovnako ako ostatní občania nesmiernu a nenapraviteľnú škodu, ktorú Poľsko utrpelo pri strate svojho najväčšieho vodcu, svojho staviteľa a vzkriesiteľa. (...) Pre nás, Židov, bol maršal Piłsudski stelesnením a zosobnením krásnej, stáročnej poľskej tradície, ktorá sa tak hrdo a čestne zapísala do dejín Poľska, tradície tolerancie, priateľského spolužitia všetkých jej občanov a vzájomného zbližovania.“ Aron Lewin ako Rzeszovský rabín dozeral na náboženský život židovských obyvateľov Rzeszowa.

Konal bohoslužby, vydával rozhodnutia týkajúce sa rituálnych nariadení, ako napríklad ortodoxného jedla, svadieb a rozvodov. Dohliadal na rituálne zabíjanie hovädzieho dobytka a hydiny, na výrobu múky, ktorá sa používala na pečenie macesov na sviatok Pesach a dohliadal na rituálne kúpele. Stojí za zmienku, že rabín Aron Lewin, ktorý zahynul vo Ľvove v roku 1941 po obsadení mesta nacistickou armádou, bol autorom mnohých prác z oblasti teológie, napríklad *Davar Beito* (Krakov 1899), *Matte Aharon* (Krakov 1908), *Birchat Aharon* (Drohobycz 1913).

Wielkie Oczy

Židia sa v tomto meste začali usadzovať pravdepodobne v druhej polovici 17. storočia. Okolo roku 1735 sa rabínom židovskej komunity vo Wielkie Oczy stal významný vedec Mordechaj ben Szmuel z Kutna (zomrel po roku 1772). Veľkú slávu si získal vďaka teologickému traktátu *Shaar-Melech* (hebrejsky Kráľovská brána). Išlo o zbierku trinástich teologických a morálnych rozprav týkajúcich sa dátumov a sviatkov židovského kalendára, ktorá vyšla prvýkrát v Żółkiewe v roku 1762. V roku 1921 malo mesto 1 550 obyvateľov, z toho 768 Poliakov, 487 Židov a 295 Ukrajincov. Počas druhej svetovej vojny tu Nemci vysídľovali Židov z okolitých miest. Potom, od konca roku 1941, boli niektorí zdraví mladí muži poslaní do pracovných táborov. V polovici roku 1942 boli zvyšní Židia presunutí do geta v Krakowci a do geta v Jaworowe a potom vyhladení.

Synagóga

Postavená v roku 1910 na námestí. Bola poškodená pri požiari mestečka. Zrekonštruovaná bola v roku 1927 vďaka financiám Elijahu Gottfrieda, emigranta z Ameriky. Po druhej svetovej vojne bola budova synagógy využívaná ako sklad. V roku 2011 bola ukončená rekonštrukcia synagógy. V súčasnosti sa v nej nachádza verejná knižnica.

Cintorín

Bola založený v 18. storočí a nachádza sa na juhu od námestia, asi 300 metrov od synagógy. V súčasnosti sa v ňom nachádza asi 100 náhrobných kameňov. Na cintoríne je pamätný obelisk postavený na masovom hrobe 41 Židov, ktorí tu boli zastrelení počas druhej svetovej vojny.

Záver

Židia patria vďaka svojej viac ako dvetisíc rokov starej histórii k jednému z najstarších etnických a náboženských spoločenstiev v Európe. Po celé stáročia sa im darilo zachovávať si vlastné náboženstvo, jazyk , zvyky i kultúru. Tak ako okolie postupne vplývalo na nich, aj oni ovplyvňovali svojich susedov. Vzájomné vzťahy neboli vždy dobré. No tak ako judaizmus patrí k jednému z hlavných prameňov kresťanstva, aj samotní Židia a židovská kultúra sa stali a navždy zostanú neoddeliteľnou súčasťou európskej civilizácie.

Územie bývalej Haliče a dnešného východného Slovenska, ktoré je hlavným predmetom nášho záujmu v rámci tejto publikácie, predstavuje veľmi dobrú ukážku národnostne i konfesionálne mimoriadne pestrého obrazu tohto priestoru. Poľská i slovenská história i kultúra je pritom trvalo spojená aj so židovským obyvateľstvom a jeho kultúrou. Nemenej dôležitá je aktivita židovských obchodníkov a podnikateľov pri hospodárskom rozvoji oboch regiónov nachádzajúcich sa na slovenskom i poľskom území. I keď druhá svetová vojna s dovtedy nevídanou krutosťou priniesla židovskému obyvateľstvu utrpenie a skazu počas holocaustu, pre súčasnú i budúce generácie je potrebné zachovať aspoň niečo z toho, čo nám tu táto komunita zanechala v podobe hmotných, ale i duchovných pamiatok. Zostáva iba veriť, že aj stručný výber predstavených pamiatok bude v tomto smere prínosom a inšpiráciou.

Żydzi i ich zabytki

Židia a ich pamiatky

Wstęp

Społeczności żydowskie w Europie Środkowej stanowią integralną część osadnictwa od średniowiecza. Jednak ich losy i ogólnie kwestie kultury żydowskiej nie należały do tematów, którym poświęcono dużo uwagi. Sytuacja zmieniła się dopiero w ostatnich dziesięcioleciach, kiedy temat ten stał się przedmiotem zainteresowania nie tylko ekspertów, ale także dużej części opinii publicznej. Pomimo tego, że poszczególne społeczności żydowskie osiedliły się bardzo nierównomiernie wśród chrześcijańskiej większości, zwłaszcza w środowisku, w którym przede wszystkim rządzące części społeczeństwa były skłonne je tolerować, ich liczba stopniowo wzrastała. Warunki życia zmieniały się na przestrzeni wieków. Przeżywali lepsze i gorsze okresy. Szczególnie w latach kryzysu wspólnoty żydowskie często stawały się celem przemocy, ucisku i bezpośrednich ataków fizycznych. To jeden z powodów, dla których całe grupy przenosiły się w rejony, w których sytuacja była dla nich bardziej korzystna. To właśnie przestrzeń dzisiejszej Słowacji i Rzeczypospolitej przez długi czas zapewniała społeczności żydowskiej stosunkowo korzystne warunki do życia. W szczególności okres od XVIII do pierwszej połowy XX wieku był okresem, który umożliwił szybki i pomyślny rozwój tej społeczności w Europie Środkowej.

W okresie przed II wojną światową, licząca ponad trzy miliony osób, ludność żydowska w Polsce była największą społecznością żydowską na świecie. Tworzyła też bardzo liczną enklawę na terenie dzisiejszej wschodniej Słowacji. To niezwykle duże osadnictwo w Polsce było głównie spowodowane silną migracją w średniowieczu i epoce nowożytnej. We wschodniej Słowacji liczba Żydów wzrosła zwłaszcza w XVIII i XIX wieku. Mniejszość ta była z reguły lojalną, ale jednocześnie niezintegrowaną częścią społeczeństwa polskiego i węgierskiego dla klasy rządzącej. Ponadto jej członkowie byli przeciętnie bogatsi i lepiej wykształceni niż członkowie społeczności większościowej, co często było przyczyną pewnych napięć społecznych i ekonomicznych.

Niestety, gwałtowny rozwój społeczności żydowskich zakończył się gwałtownie podczas II wojny światowej, kiedy zdecydowana większość ludności żydowskiej zginęła w obozach koncentracyjnych. Celem niniejszej publikacji jest zatem nie tylko zwięzły przegląd historii tej niezwykle interesującej grupy ludzi na terenach po obu stronach co najmniej części dzisiejszej, ale także historycznej polsko-słowackiej granicy, ale także tego, co w niewielkim stopniu z ich kultury materialnej udało się zachować do dziś. Ze względu na dużą liczbę zabytków, które można jeszcze przynajmniej częściowo zarejestrować, zarys możliwych kierunków turystycznych stanowi jedynie wybór odpowiednio najciekawszych, przynajmniej częściowo zachowanych zabytków. Jednocześnie skupialiśmy się na synagogach, zespołach budynków służących celom rytualnym lub budynków świeckich oraz cmentarzach. Wiele z nich nawet tych z niedawnej przeszłości nadal znajduje się w złym stanie z powodu pozbawionego odpowiedniej wrażliwości nastawienia obec-

nych mieszkańców. Niemniej jednak pod wieloma względami dokumentują one znaczenie społeczności żydowskiej w rozwoju, a pod wieloma względami także specyficzny rozwój terenów wokół jednego z odcinków dzisiejszej polsko-słowackiej granicy.

1. Żydzi w dziejach Polski

W Polsce pierwsze gminy żydowskie zaczęły powstawać w XIII wieku. W XIII wieku, w roku 1264, książę wielkopolski Bolesław Pobożny wydał pierwszy przywilej dla gminy żydowskiej w Kaliszu. Chroniący nie tylko osoby i interesy Żydów, ale także ich świątynie i cmentarze. Ten przywilej w XIV wieku król Polski, Kazimierz Wielki, rozszerzył na całe państwo polskie. Żydzi przybywali do Polski jak inni osadnicy, ale tym chętniej, że znajdowali tu dogodne warunki do osiedlania się w obliczu prześladowań ze strony chciwych władców Zachodu, którzy swoich Żydów pod różnymi, najczęściej religijnymi, pozorami bez pardonu rabowali i mordowali. Od powstania Królestwa Polskiego, mimo szeregu zmian politycznych i konfliktów wojennych, Polska była jednym z najbardziej tolerancyjnych krajów w Europie aż do XVII wieku. W efekcie stała się domem dużej społeczności żydowskiej. W niektórych źródłach ówczesne Królestwo Polskie opisywane jest jako raj dla Żydów (paradisus Judaeorum).

Następne paręset lat „pokoju polskiego" w epokach, kiedy cała Europa spływała krwią własnych i cudzych obywateli, sprzyjało dalszemu, masowemu napływowi Żydów i wzrostowi ich populacji. Nie przypadkiem narodzi się w środowisku żydowskim pieśń zaczynająca się słowami: „O Polsko, ziemio królewska, na której od wieków szczęśliwie żyjemy…".

Nieznająca wojen religijnych Rzeczpospolita wchłonęła schrystianizowane Wielkie Księstwo Litewskie i w ciągu wieków spolonizowała elity społeczne Litwy, Rusi Kijowskiej i Białorusi. Żyli w niej obok siebie najrozmaitsi różnowiercy – Rusini, czyli prawosławni, Żydzi, Ormianie, Tatarzy, czyli muzułmanie, i Karaimi; potem również protestanci. Z końcem XV wieku grupa „krzyżowców", wybierających się na wojnę z Turkami, napadła na dzielnicę żydowską w Krakowie – król nie tylko przeciwstawił się tej awanturze, ale ukarał miasto za brak ochrony! Podobnie było w drugiej połowie XVII wieku, kiedy wybryków takich dopuszczali się w paru miastach Polski uczniowie szkół jezuickich, zwolennicy kontrreformacji. Co charakterystyczne – napadali zbrojnie i burzyli zbory protestanckie, ale nie wolno im było zburzyć żadnej synagogi.

Kiedy cztery zachodnioeuropejskie uniwersytety, z Sorboną włącznie, potępiły Jana Reuchlina za obronę Talmudu i innych ksiąg żydowskich przed spaleniem, w Polsce, w pierwszej połowie XVI wieku, król Zygmunt Stary zrównał kupców żydowskich z chrześcijańskimi w opłatach celnych i nadał im prawo wolnego handlu w całym państwie. Wywołało to niechęć miast i mieszczan, tym bardziej że szlachta coraz częściej swoje interesy prowadziła z Żydami. Rozwinął się wówczas samorząd żydowskich gmin wyznaniowych, kahałów. W sensie handlowym – swoistych

spółek z solidarną odpowiedzialnością. Działo się to w czasie, gdy Hiszpania większość Żydów wygnała, a pozostałych zmusiła do konwersji na katolicyzm. Paliła ich potem na stosach na równi z heretykami i podejrzanymi o potajemną wierność islamowi. W Polsce bogatsi Żydzi ubierali się tak samo jak szlachta; jednego z nich demonstracyjnie przyjął do herbu najwybitniejszy polski mąż stanu XVI wieku Jan Łaski. A bywali i szlachcice po zmianie wyznania mojżeszowego na wyznanie katolickie lub prawosławne, czyli po prostu Żydzi-szlachcice!

W drugiej połowie XVI wieku, za panowania króla Stefana Batorego, Żydzi polscy zaczęli odbywać regularne posiedzenia własnego sejmu, waadu. Zasiadali w nim posłowie kahałów i rabini. Ustalały one prawa dla Żydów, m.in. to waadom powierzył król – już nie „seniorom", przez siebie mianowanym – rozdział obciążeń podatkowych. Nie trzeba dodawać, że wpływy z tych podatków znacznie wzrosły.

W XVII wieku społeczność żydowska w Królestwie Polskim stała się drugą co do wielkości w Europie, po Imperium Osmańskim. Liczbę jej członków w połowie XVII wieku szacowano na około pół miliona. W tym okresie jej członkowie intensywnie rozwijali różnorodną działalność gospodarczą, z powodzeniem konkurując z polskimi i niemieckimi kupcami i rzemieślnikami. Jedną z konsekwencji narastających napięć w sferze gospodarczej i religijnej były oskarżenia Żydów o profanację hostii swiętych, mord rytualny czy pobieranie krwi od chrześcijańskich dzieci. Zarzuty te znalazły żyzny grunt, zwłaszcza wśród ludności miejskiej. Jednak tylko wyjątkowo wspierali je przedstawiciele szlachty lub zamożny patrycjat miejski. W miastach doszło do zamieszek i procesów antyżydowskich o mord rytualny. Przykładem złożonych relacji w tym zakresie może być miasto Lublin. W 1620, 1627, 1634 i 1646 r. doszło tam do zamieszek między ludnością chrześcijańską i żydowską. W 1646 r. zniszczono 19 domów żydowskich, zginęło 8 osób, a 50 zostało rannych. W 1636 r. w Lublinie odbyły się dwa procesy o mord rytualny. Wyroki śmierci w sprawach mordu rytualnego były wykonywane na skazanych w bardzo okrutny sposób, najczęściej w soboty i przed lokalną synagogą.

Polscy królowie i magnaci w większości zapewniali Żydom szczególną ochronę prawną. Na przykład Aleksander Jagiellończyk już wprowadził karę śmierci za nieuzasadnione oskarżenia o mord rytualny. Do ich ochrony przyczynili się także inni władcy, zwłaszcza w XVII wieku. W 1618 Zygmunt III. Waza z kolei zakazał drukowania i rozpowszechniania tekstów, które mogłyby wywołać niepokoje antyżydowskie. W miastach należących do bogatej szlachty Żydzi cieszyli się wieloma przywilejami. W odróżnieniu od miast królewskich często mogli uczestniczyć nie tylko w wyborach urzędników miejskich, ale także w posiedzeniach rady miejskiej. Wykonywali szereg zadań dla swoich patronów, pracując nie tylko jako bankierzy, ale także najemcy, handlarze, skrybowie, tłumacze i fryzjerzy. Nawet przedstawiciele Kościoła katolickiego nie zawsze byli wrogo nastawieni do Żydów. W 1621 r. na synodzie w diecezji krakowskiej zwołanym przez biskupa Marcina Szyszkowskiego uznano, że sytuacja Żydów wymaga więcej współczucia niż prześladowań, potępiając tych, którzy ich maltretowali. Synod wezwał wierzących, aby nie krzywdzili Żydów ani słowami, ani materialnie.

Jednak wsparcie udzielane jednocześnie Żydom przez polskich monarchów i przedstawicieli szlachty, mimo zakazów, powodowało niezadowolenie większości chrześcijańskiej. Oni sami się niekiedy do tego przyczynili, starając się poprzez zebrane fundusze wpłynąć na zmiany prawodawstwa w kraju, zwłaszcza jeśli mogły mieć one dla nich negatywne konsekwencje. W tym czasie w Polsce szerzyła się nawet opinia, że każdy, kto dobrze o Żydach mówi, został już przekupiony lub wręcz, sam chciał zostać jednym z nich.

Ważnym kamieniem milowym nie tylko w historii Polski, ale i tamtejszej społeczności żydowskiej stało się powstanie na czele z Bohdanem Chmielnickim. Był to jeden z zakrojonych na szeroką skalę i przeciągających się konfliktów zbrojnych, w których zginęło około trzech milionów ludzi, czyli około jednej trzeciej populacji kraju. Ofiarami tego konfliktu byli także Żydzi, którzy stanowili wówczas ok. 5-6% ludności. Wraz z polską szlachtą należeli do grup ludności, przeciwko którym zwróciło się niezadowolenie powstańców. W czasie powstania kozackiego Bohdana Chmielnickiego zamordowano kilkadziesiąt tysięcy Żydów i Polaków. Dokładna liczba ofiar żydowskich nie jest znana, ale spadek populacji żydowskiej szacuje się na 100 000-200 000, włączając przymusową emigrację i zgony z powodu chorób zakaźnych. Utratę prawie połowy całej ludności żydowskiej mieszkającej na ziemiach polskich określano jako „wielką katastrofę". Jest to jeden z powodów, dla których szczególnie niektórzy historycy żydowscy uważają to powstanie za symboliczne zakończenie udanego okresu w historii polskich Żydów.

Kolejnym bardzo skomplikowanym i bardzo niekorzystnym z punktu widzenia społeczności żydowskiej okresem był najazd szwedzki. Szybko rozprzestrzenił się na osłabioną militarnie Polskę. Polacy walczący z tym najazdem bardzo często oskarżali Żydów o współpracę z napastnikiem. Wielu członków gmin żydowskich zginęło również w wyniku szalejącej wówczas epidemii, w tym w oblężonych kilku polskich miastach. Wojna z Rosją miała równie niszczycielskie konsekwencje dla ludności polskiej i żydowskiej. Po zajęciu lewobrzeżnej Ukrainy Żydzi nie mogli już mieszkać na tym terenie.

Gdy sytuacja się uspokoiła, wielu Żydów wróciło do swoich domów. Mimo ogromnych strat Polska nadal była duchowym centrum żydowskiego świata i była zamieszkana przez większą społeczność żydowską niż w Europie Zachodniej. Choć antagonizmy wobec ludności żydowskiej ze strony polskiego duchowieństwa katolickiego, mieszkańców miasteczek i drobnej szlachty nadal rosły, polscy królowie i zamożna szlachta nadal zachowywali przychylność wobec Żydów. Generalnie jednak, gdy w wyniku powstań, wojen i konfliktów religijnych w XVIII wieku związek polsko-litewski stopniowo osłabł, szybko zanikła też tradycja polskiej tolerancji. W coraz większym stopniu przyczyniła się do tego rozprzestrzeniająca się kontrreformacja. Dlatego, całkiem naturalnie, sytuacja polskich Żydów od drugiej połowy XVII wieku ulega pogorszeniu.

Niepewna sytuacja polityczna, rosnąca bieda ludności żydowskiej, ale także tragiczne wydarzenia, które ją dotknęły, doprowadziły do osłabienia jej tradycyj-

nej wiary w rabiniczną edukację, autorytet i święte księgi. Stopniowo pojawia się wśród Żydów szereg nowych kierunków religijno-filozoficznych. Wśród nich największe znaczenie miał chasydyzm, nowy ruch, który odrzucał tradycyjne autorytety i edukację rabiniczną, a preferował modlitwę i żarliwą wiarę w Boga, która nie jest obecna w świętych księgach, ale we wszystkim. Cadyk, znany ze swojego wzorowego życia i pośredniczenia między Bogiem a ludźmi, staje się najwyższym autorytetem. Nowe ruchy i ich zastosowanie w życiu codziennym doprowadziły do rozłamu wśród społeczności żydowskich. Podczas gdy w Polsce, na Litwie i Białorusi Żydzi w większości pozostawali wierni pierwotnemu kierownictwu rabinicznemu, na Ukrainie, w Galicji, Podolu czy Wołyniu dominowali chasydzi.

Podczas gdy w XVII wieku Królestwo Polskie zajmowało prawie milion kilometrów kwadratowych, jego terytorium stopniowo się zmniejszało. W 1772 r. po pierwszym rozbiorze było mniejsze o jedną czwartą, by całkowicie zniknąć podczas kolejnych rozbiorów między Prusami, Rosją i Austrią. Po ostatnim trzecim rozbiorze Polski w 1795 r. Żydzi, podobnie jak ludność chrześcijańska, znaleźli się w zupełnie nowej sytuacji. Warunki życia społeczności żydowskich się różniły w zależności od środowiska, w jakim znalazły się po wytyczeniu nowych granic. W najtrudniejszej sytuacji byli Żydzi znajdujący się w imperium rosyjskim. W związku z tym, że podczas podziału Polski imperium rosyjskie zdobyło Ukrainę, Białoruś, Litwę, Wołyń i Podole, nagle stało się domem dla ponad miliona Żydów. Była to największa społeczność żydowska w Europie, licząca około miliona członków. W tym samym czasie antysemityzm stawał się coraz bardziej widoczny na terytorium Rosji, a ludność żydowska borykała się z wieloma ograniczeniami.

Znacznie lepiej sytuacja wyglądała w środowisku żydowskim monarchii habsburskiej. Na początku panowania Habsburgów w Galicji stosunkowo dużo Żydów mieszkało na wsi. W dalszym ciągu utrzymywała się tu ich pozycja dzierżawców lub zarządców posiadłości arystokratycznych, gdzie również mieszkali z rodzinami. Ponieważ szlachta niewiele robiła, aby zarządzać swoimi majątkami, ich rola była bardzo ważna. Byli jednocześnie ważnym pośrednikiem między wsią a miastem, gdzie sprzedawali większość swojej produkcji rolnej. Region ten był pod wieloma względami specyficzny dla monarchii habsburskiej, częściowo dla tego, że na żadnym innym terytorium nie było tylu Żydów, co tam.

W XIX wieku nastąpiły istotne zmiany w stosunku do ludności żydowskiej zamieszkującej pozostające pod zaborami ziemie polskie. Przede wszystkim w monarchii habsburskiej w drugiej połowie XIX wieku Żydzi zyskali szerokie prawa i formalnie stali się równi z pozostałymi grupami ludności. Reformy i próby asymilacji Żydów pojawiły się w Prusach (1812) i Rosji (1822), gdzie nadano im także prawa obywatelskie. Na dawnych ziemiach polskich nasiliły się wyjazdy Żydów do dużych miast, gdzie powstał żydowski proletariat. Pomimo reform wzrastała liczba emigracji za granic, w tym także poza Europę. Stopniowo tworzyły się żydowskie ugrupowania polityczne. Obok tradycyjnych nurtów konserwatywnych, socjalistycznych i syjonistycznych po I wojnie światowej pojawili się także, zwłaszcza

w środowisku proletariatu żydowskiego zwolennicy komunizmu. Pod koniec dwudziestolecia międzywojennego Polskę zamieszkiwało ponad trzy miliony Żydów.

W okresie II Rzeczypospolitej liczba członków społeczności żydowskiej, wyznających swoją wiarę, ale także mających własną kulturę i język, stopniowo wzrastała. Generalnie pozostawali oni wówczas lojalną, ale niezintegrowaną częścią polskiego społeczeństwa. Jej członkowie byli jednak przeciętnie bogatsi i lepiej wykształceni niż katolicy - Polacy, co było przyczyną pewnych napięć społecznych. Zaczęło się to nasilać w latach trzydziestych XX wieku, po wybuchu kryzysu gospodarczego i śmierci marszałka Piłsudskiego, kiedy w Polsce coraz bardziej dominowała antysemicka prawica. Jej przedstawiciele, przy wsparciu przywódców Kościoła katolickiego, stopniowo podejmowali szereg działań antyżydowskich. Obejmowały one na przykład ograniczenie dostępu Żydów do uniwersytetów i niektórych określonych zawodów; getta ławkowe i tym podobne. Jednak prawdziwą katastrofą dla Żydów w Polsce była okupacja kraju przez nazistowskie Niemcy, która stopniowo rozpoczęła masową likwidację wszystkich Żydów w Polsce. To właśnie ten kraj stał się najbardziej dotknięty skutkami Zagłady. Już w 1939 roku zaczęły powstawać pierwsze getta, do których wypędzano Żydów, aby byli głodni i chorzy. W kolejnym etapie, w 1941 r. zaczęły działać pierwsze obozy zagłady, w których zginęła ostatecznie większość polskich Żydów.

W okresie przed II wojną światową w Polsce żyło ponad trzy miliony Żydów, co stanowiło około 10% ludności kraju. Holokaust, wydarzenia wojenne i powojenna migracja sprawiły, że sytuacja jest dziś zupełnie inna. Już podczas II wojny światowej zginęło około 90% ludności żydowskiej. Wojnę przeżyło tylko około 300 000 polskich Żydów, z czego około 70% znajdowało się bezpośrednio na terenie dzisiejszej Polski. Jednak nawet koniec wojny nie przyniósł im upragnionego spokoju. Wielu z nich zginęło w powojennych pogromach. Dojście do władzy komunistów również odegrało negatywną rolę, ponieważ byli oni raczej wrogo nastawieni do Żydów. Większość Żydów wolała wyemigrować krótko po wojnie lub po wybuchu antysemickiej kampanii rozpoczętej przez komunistów w marcu 1968 r. W rezultacie społeczność żydowska w Polsce liczy obecnie około 3500 członków i składa się głównie z osób starszych.

Liczebność i wieloletnia działalność ludności żydowskiej na tym terenie, która pod wieloma względami koncentrowała się po obu stronach dzisiejszej polsko-słowackiej granicy, doprowadziła do powstania specyficznej bardzo wyrazistej kultury. Stopniowo powstawało tu wiele obiektów związanych z funkcjonowaniem gmin żydowskich - obecnie ciekawych zabytków kultury. Niestety, wiele z nich, czy to z powodu wydarzeń wojennych, obojętności człowieka, czy też próby zwykłego usunięcia pomników związanych z tą społecznością, zniknęło w drugiej połowie XX wieku lub jest zagrożonych zniszczeniem.

2. Żydzi w historii Słowacji

Pomimo dowodów na to, że żydowscy kupcy żyli na terenie dzisiejszej Słowacji już w czasach Wielkiej Morawy, Bratysława i Komarno są uważane za najstarsze żydowskie gminy wyznaniowe na tym obszarze. Ich rozwojowi sprzyjał fakt, że pod koniec XI w. nastąpił napływ żydowskich uchodźców z Czech i Moraw, których król czeski Vratislav II. (1061-1093) okrutnie prześladował. Wielu z nich znalazło następnie schronienie w różnych częściach Królestwa Węgier. Podobnie jak na ziemiach polskich, kilku władców węgierskich wspierało lub przynajmniej tolerowało tę społeczność. Pod rządami dynastii Arpadów pozwolono im osiedlać się w miastach i zajmować się handlem. Mimo że za czasów Andrzeja II wykluczono ich z możliwości sprawowania urzędów państwowych i lokalnych oraz zakazano zawierania małżeństw mieszanych, nadal korzystano z ich usług, szczególnie w życiu gospodarczym, zwłaszcza w odbudowie po najeździe tatarskim. Za panowania Bela IV otrzymali oni również niezbędną ochronę prawną i dalsze możliwości działania, zwłaszcza w dziedzinie handlu i finansów.

Za panowania dynastii Anjou sytuacja i stosunki wobec ludności żydowskiej uległy zasadniczej zmianie, a Ludwik Wielki (1342-1382) kazał nawet wypędzić ich z kraju. Wprawdzie po kilku latach zaczęli ponownie wracać na Węgry, ale w kilku miejscach napotkali opór. Zygmunt Luksemburski, jako król Węgier (1387-1437), ponownie przyznał Żydom przynajmniej pewne prawa i pozwolił niektórym z nich osiedlać się w majątkach szlacheckich w pobliżu większych miast. Symbolem ich obecności stała się wielka synagoga, którą zbudowali w Budinie. Kwestią żydowską król jednak zbytnio się nie przejmował, pozostawiając ją w rękach urzędników królewskich. W 1421 r. w Budinie podjęto nawet niektóre antyżydowskie działania, takie jak zakaz handlu z chrześcijanami i obowiązek noszenia specjalnej czerwonej peleryny z żółtym znakiem.

Najbardziej pomyślnym okresem dla wspólnot żydowskich na Węgrzech było panowanie króla Macieja Korwina (1458-1490). Zdawał on sobie sprawę z korzyści, które przynosiło pobieranie wyższych podatków od ludności żydowskiej, korzystanie z ich zdolności handlowych, czy finansowych. Utworzono specjalną żydowską prefekturę, której prefekt podlegał bezpośrednio monarsze. Żydzi zajmowali też kilka ważnych stanowisk w administracji państwowej i przy pobieraniu podatków. Dzięki wsparciu monarchy, wiele rodzin z różnych części Europy nawet wyemigrowało do kraju w poszukiwaniu lepszych warunków życia. Już po śmierci Macieja Korwina, za panowania polskich Jagiellonów, sytuacja stopniowo zaczęła się zmieniać, pojawiły się też rozruchy antyżydowskie. Jednak dopiero po tragicznej bitwie pod Mohaczem nastąpił znaczący spadek liczby Żydów w kraju.

Do powstań antyżydowskich dochodziło na terenie dzisiejszej Słowacji, zwłaszcza w miastach opanowanych przez niemiecką i węgierską burżuazję. W związku z tym Żydzi zostali zmuszeni do opuszczenia wielu miast. Często znajdowali oni schronienie na terytorium Turcji, gdzie, podobnie jak w całym Imperium Osmańskim, mieli równy status. O tym, że ich pozycja była lepsza w środowisku

chrześcijańskim świadczy, np. pomoc udzielana przez Żydów z Budina wojskom osmańskim, gdy Budin był oblegany przez wojska chrześcijańskie. Dopiero po częściowej poprawie sytuacji w drugiej połowie XVII wieku i na początku XVIII wieku rozpoczął się nowy okres w historii Żydów na terytorium Słowacji. Po wyparciu Turków z Węgier i przywróceniu rządów Habsburgów status społeczności żydowskiej uległ zmianie. Początkowo państwo nie interesowało się zbytnio członkami tej społeczności, dlatego też żyli oni w środowisku wiejskim, głównie w majątkach bogatych magnatów, takich jak Esterhazy, Pálfy i Zici. Miasta nie pozwalały im osiedlać się na swoim terenie. Na wsi pracowali jako kupcy, zarządcy, dzierżawcy karczm lub drobni handlarze. Bratysława stała się centrum Żydów z całych Węgier, a po zajęciu Budina przez Turków stała się największą i najważniejszą gminą wyznaniową w Królestwie Węgierskim i zachowała swoją ważną pozycję pod tym względem również w następnych latach.

W XVIII wieku wiele rodzin żydowskich, nie tylko z Węgier, ale także z polskiej Galicji, Czech i innych krajów, osiedliło się na terenach wyzwolonych spod panowania tureckiego, gdzie stopniowo odgrywali ważną rolę nie tylko w handlu czy finansach, ale także w produkcji rolnej. Już od lat dwudziestych XIX w. miały miejsce duże migracje ludności żydowskiej w obrębie monarchii habsburskiej, spowodowane dekretem Karola III z 1726 r., zgodnie z którym tylko jeden mężczyzna z każdej rodziny żydowskiej mógł zawrzeć małżeństwo na dziedzicznych ziemiach habsburskich. Wielu Żydów opuściło w tym czasie Czechy i Morawy, osiedlając się na terenach dzisiejszej zachodniej Słowacji. W tym okresie szybko rozwijały się również społeczności żydowskie na obszarze północno-wschodnich Węgier, zwłaszcza na obszarach wiejskich i w miastach na terenie dzisiejszej wschodniej Słowacji i Rusi Podkarpackiej.

Do działań, które przyczyniły się do poprawy statusu społecznego ludności żydowskiej, zaliczyć należy m.in. dekret cesarza Józefa II. (1780-1790) Systematica gentis judicae regulatio z 1783 roku. Pozwoliło to jej członkom na przykład na zakładanie własnych szkół. W szkołach tych można było nauczać tych samych przedmiotów, co w szkołach chrześcijańskich, do których mogli teraz uczęszczać również żydowscy chłopcy. W pierwszej połowie XIX wieku znacznie wzrosły wpływy członków tej społeczności, zwłaszcza w życiu gospodarczym kraju, co znalazło również odzwierciedlenie w konieczności zmiany ich statusu prawnego. Stopniowo ambicje te zostały spełnione. Na przykład ustawa z 1840 r. zezwalała wszystkim Żydom urodzonym w Królestwie Węgierskim, lub spełniającym warunki pobytu w Królestwie, na osiedlanie się gdziekolwiek z wyjątkiem miast górniczych. Mogli oni swobodnie prowadzić własny handel, prowadzić własne rejestry i nabywać ziemię. Jednak pełne równouprawnienie ludności żydowskiej z innymi mieszkańcami Węgier nastąpiło dopiero na mocy ustawy z 28 lipca 1848 roku. Rząd węgierski nie chciał zatwierdzić jednak tej ustawy po stłumieniu rewolucji 1848-1849. Dlatego w realnym życiu codziennym trzeba było czekać kolejne dziesięć lat, zanim nowy dekret cesarski zezwolił Żydom zamieszkiwać miasta górnicze, nadał

prawa do nabywania ziemi, zatrudniania chrześcijańskiej służby, ale także prawa do posiadania ziemi, młynów czy aptek, sprzedaży wina i alkoholi.

Na terenie dzisiejszej wschodniej Słowacji, gdzie pierwsze gminy żydowskie powstawały już w XVIII wieku, w XIX wieku wytworzyła się szczególna sytuacja. Żydzi przybywali tu licznie z terenów ówczesnej austriackiej Galicji w ramach tzw. migracji północno-wschodniej. W stosunkowo krótkim czasie udało im się również zająć ważne miejsce w życiu gospodarczym regionu, które stopniowo umacniali jako dzierżawcy karczm dworskich, gospód i kupcy. Choć początkowo ich status społeczny z wielu powodów nie był wysoki, to jednak rosnąca siła ekonomiczna stopniowo przyczyniała się do zmiany ich pozycji. Mieli też możliwość skutecznego interweniowania i wpływania na wydarzenia lokalne.

W drugiej połowie XIX wieku stworzono w ten sposób podstawowe warunki do emancypacji ludności żydowskiej z chrześcijańską większością. Równocześnie jednak sami Żydzi nie do końca podzielali deklarowane poglądy na temat ich włączenia do społeczeństwa. Wynikało to głównie z obawy, że ich tradycyjna religia, ze wszystkim, co ją charakteryzowało, zostanie zatracona, a ich tradycyjne wspólnoty ulegną dekompozycji. Wiele wpływowych postaci, takich jak rabin Bratysławy Mosze Schreiber (Chatam Sofer), sprzeciwiało się wprowadzeniu reform przez rządy węgierskie lub austriackie, ale także przez samych Żydów, które miały prowadzić do większej integracji i ogólnej liberalizacji społeczności żydowskich. Szczególnie mocno wspierały go w tym kierunku wspólnoty na terenie dzisiejszej wschodniej Słowacji. Efektem tych działań był m.in. tzw. Synod Michałowski, zwołany w 1865 r. przez 24 rabinów ortodoksyjnych, który podjął uchwałę o podtrzymaniu tradycyjnych zwyczajów, w tym używania języka jidysz. Odrzucili węgierski i niemiecki jako język kultu żydowskiego, opierając się na Talmudzie, aby odrzucić wszelkie zmiany prowadzące do bardziej liberalnej praktyki. Do powyższej rezolucji przyłączyło się ponad siedemdziesięciu ortodoksyjnych rabinów z różnych regionów Węgier. W ten sposób przyczynili się do rozłamu żydowskich gmin wyznaniowych, który osiągnął szczyt na Kongresie Żydowskim w Budapeszcie, odbywającym się od grudnia 1868 do lutego 1869 roku. Żydowskie gminy wyznaniowe podzieliły się na ortodoksyjne, neologiczne i tzw. status quo ante. Przedstawiciele tych ostatnich postanowili zdystansować się od konfliktu i nie przyłączyli się do żadnej ze stron.

Rząd węgierski akceptował w swojej postawie wszystkie te grupy, ale w praktyce życia codziennego traktował Żydów jako jedną całość. Postawa ta opierała się na zasadach ustawy emancypacyjnej nr XVII/1867. To właśnie zastosowanie tej ustawy miało zagwarantować Żydom prawa obywatelskie, a jednocześnie ułatwić osadzenie szczególnie zamożnych Żydów w górnych warstwach węgierskiego społeczeństwa. Na podstawie kolejnych ustaw Żydzi na Węgrzech oficjalnie stali się pełnoprawnymi obywatelami, ale w życiu codziennym nadal spotykali się z różnymi formami antysemityzmu. Fakt ten przyczynił się również do tego, że w oficjalnych spisach ludności przeprowadzanych w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku wielu deklarowało się jako Węgrzy lub Niemcy. Na Węgrzech narodowość żydowska

nie była oficjalnie uznawana, co uniemożliwiało Żydom rozwijać ich tożsamość narodową. To właśnie, przynajmniej w pewnym stopniu zastępowało ich przekonania religijne i związany z nimi charakterystyczny sposób życia, który odróżniał ich od ludności chrześcijańskiej, jak również członków innych narodowości.

Z jednej strony asymilacyjna polityka rządu węgierskiego, a z drugiej starania o integrację ze społeczeństwem poprzez deklarację narodowości węgierskiej lub niemieckiej doprowadziły do tego, że nie jest możliwe uzyskanie w pełni dokładnych danych na temat liczby żydowskich mieszkańców na obszarze wschodniej Słowacji. Jednak na podstawie oficjalnych statystyk można stwierdzić, że o ile w 1880 roku na tym terenie było zarejestrowanych 52 906 Żydów, to dziesięć lat później było już tylko 49 931 osób, które deklarowały przynależność do tej grupy. Chociaż spis z 1910 r. jest z wielu powodów uważany za bardzo problematyczny, to jednak pod względem liczby Żydów odnotować można wzrost - 56 323 mieszkańców wschodniej Słowacji oficjalnie zadeklarowało swoją przynależność do tej grupy ludności. Wiekszość z nich zamieszkało regiony dzisiejszego słowacko – polskiego pogranicza, a mianowicie Stolicy Zemplińskiej (18 240), Szaryskiej (12 323), Abowiańsko-Turniańskiej (9 494) i Spiskiej (7292).

Największy wzrost w tym kierunku zanotowano w Koszycach, jako centrum nie tylko regionu abowiacko-tureckiego, ale i całego obszaru dzisiejszej wschodniej Słowacji. Na przełomie XIX i XX wieku odnotowano znaczny wzrost liczby ludności żydowskiej również w Preszowie. To centrum Szarysza i drugie co do wielkości miasto dzisiejszej wschodniej Słowacji. W 1890 roku liczyło 1429, w 1910 roku już 2673 obywateli deklarujących się jako Żydzi. Tendencję tę można zaobserwować w niemal wszystkich miastach wschodniej Słowacji, które ze względu na swój charakter były ważnymi ośrodkami gospodarczymi i administracyjnymi swojego regionu, a tym samym były bardziej atrakcyjne dla ludności żydowskiej.

Koniec I wojny światowej i początkowo niepewna pozycja nowych władz państwowych doprowadziły w wielu przypadkach do rozruchów, których ofiarami padali także żydowscy handlarze. Czechosłowacja mogła być i pod wieloma względami była akceptowalnym środowiskiem dla społeczności żydowskich, które dopiero stopniowo przezwyciężały skutki upadku monarchii. Rząd popierał włączenie narodowości żydowskiej do koncepcji przynależności do narodu, którą większość Żydów akceptowała. Konstytucja z 1920 roku gwarantowała mniejszościom narodowym wszystkie prawa i wolności religijne i stosowała je w praktyce. Akceptowała, choć z pewnymi zastrzeżeniami edukację religijną i narodową, na przykład w bratysławskich i spiszskich ludowych szkołach żydowskich, gdzie dominującym językiem wykładowym był niemiecki, a na południu Słowacji węgierski. W środkowej Słowacji szkoły żydowskie były w większości słowackie, w mniejszym stopniu niemieckie. Państwo było oczywiście zainteresowane tym, aby w szkołach żydowskich obowiązywał język państwowy i starało się to stopniowo egzekwować we wszystkich regionach Słowacji. Na Słowacji istniało trzydzieści jesziw, przy czym Bratysława, Galanta, Dunajská Streda i Komárno miały status

szkół wyższych. Obok nich istniały żydowskie specjalistyczne szkoły dla dziewcząt oraz zakłady dla osób z wadami wzroku i słuchu. W kraju działały żydowskie partie polityczne, organizacje kulturalne i społeczne, a na ogół członkowie poszczególnych gmin byli bardzo aktywni w tym kierunku.

Żydowski ruch narodowy dążył do zjednoczenia rozdrobnionej ludności żydowskiej na zasadach narodowych. Syjonizm związany z emigracją zaczął się zaznaczać dopiero w latach 30. wraz z narastaniem antysemityzmu i dążeniem do niepodległości Słowacji. Z drugiej strony, tendencje asymilacyjne pojawiły się ze strony niektórych żydowskich nurtów obywatelskich, politycznych lub religijnych, które czasami pozostawały w ostrym kontraście do ortodoksyjnego judaizmu lub ruchu syjonistycznego. Te z kolei w różny sposób angażowały się w zachowanie religijnej, kulturowej lub narodowej integralności Żydów. W okresie Pierwszej Republiki Czechosłowackiej istniał zarówno ukryty, jak i jawny antysemityzm, czyli różne przejawy szowinizmu i ksenofobii wobec Żydów. Jednak w świetle rzeczywistych działań kompetentnych instytucji i urzędników, możemy mimo wszystko mówić o Czechosłowacji jako o kraju, który zaakceptował tę wspólnotę i stworzył warunki do jej pomyślnego funkcjonowania.

Układ monachijski z września 1938 r. doprowadził zarówno do rozbicia i szybkiego rozpadu Czechosłowacji, jak i do powstania w marcu 1939 r. niepodległego państwa słowackiego pod przywództwem Jozefa Tiso. Bardzo szybko uchwalono ustawy antyżydowskie, a Żydzi stali się osobami niepożądanymi w państwie słowackim. W czasie trwania wojennego państwa słowackiego praktykujący Żydzi, jak również sekularni, lub ci, którzy przyjęli chrześcijaństwo albo też lewicowo orientowani, byli zmuszeni do zadeklarowania swojej żydowskości poprzez noszenie żółtej gwiazdy na ubraniu. Próbowali oni uniknąć deportacji, które rozpoczęły się w marcu 1942 r., najczęściej uciekając na Węgry. Deportacja obejmowała dużą część południowej Słowacji, która po arbitrażu wiedeńskim w listopadzie 1938 roku przypadła Węgrom. Deportacje ze Słowacji trwały od 25 marca do 20 października 1942 r. i zostały wznowione w okresie od 30 września 1944 r. do 31 marca 1945 r. Deportacje z terenów przyłączonych do Węgier miały miejsce w maju i czerwcu 1944 r., po zajęciu kraju przez Niemców w marcu 1944 r. W czasie wojny zginęło około 105.000 słowackich Żydów, czyli około 77% przedwojennej populacji.

Po zakończeniu wojny, w odrodzonej Czechosłowacji na terenach Słowacji mieszkało początkowo ok. 30.000 Żydów. Jednak, podobnie jak w przypadku Polski, pojawiły się problemy natury materialnej. Zagarnięte w latach wojny mienie stało się przedmiotem sporów. Po przejęciu władzy przez komunistów w 1948 roku, tysiące z nich wyemigrowało do nowo powstałego państwa Izrael, Stanów Zjednoczonych, Kanady, Australii i innych krajów. Przeszkody narzucone przez reżim udaremniały wysiłki zmierzające do ożywienia życia i działalności gmin żydowskich. Żydzi ukrywali swoją tożsamość, tworzyli sobie nowe życie i zachowywali oficjalne milczenie na temat historii Żydów i Holokaustu.

Obecnie na Słowacji mieszka około 3.000 Żydów.

3. Zabytki kultury żydowskiej

Architektonicznie najbardziej znaczącym świadectwem kultury żydowskiej na analizowanym terenie są synagogi, czyli obiekty kultu, które znajdowały się w gminach żydowskich. Do dnia dzisiejszego na Słowacji zachowało się ponad sto synagog i domów modlitwy. Kilka z nich zostało zrekonstruowanych i dzięki temu może służyć celom kulturalnym. Jednak zdecydowana większość z nich jest wykorzystywana do innych celów lub znajduje się w stanie krytycznym. Część budynków wokół synagog, a także same synagogi, zburzono w czasie II wojny światowej. Inne zostały zniszczone w ciągu dziesięcioleci komunistycznego reżimu, kiedy musiały ustąpić miejsca budowie nowych, nowoczesnych projektów miejskich. Nie można też lekceważyć zniszczenia tych budynków w wyniku celowego „usuwania" ostatnich pozostałości dawnej obecności Żydów w miastach wschodniej Słowacji. W tym kierunku oprócz Bratysławy czy Galanty można wymienić np. obiekty w Michalowcach czy Humennym.

Wiele synagog zostało zaadaptowanych przez nowych właścicieli do innych celów, zwłaszcza produkcyjnych lub magazynowych. Pierwotny charakter budynku często był całkowicie zatracony. Przykładem w tym względzie są synagogi w Hunkowcach czy Spiskiej Beli. Inne są w złym stanie i bez szybkiej interwencji kompetentnych osób grozi im zupełne zniszczenie. Ogólnie zachowane budynki synagog na Słowacji pochodzą głównie z XIX lub pierwszej połowy XX wieku. Wschodnia Słowacja nie jest pod tym względem wyjątkiem. Do cennych budowli należą klasycystyczne synagogi w Hunkowcach i Ľuboticach. Spośród dwóch ostatnich synagog o dziewięciu sklepieniach, jedna zachowała się w Stupawie, a druga w Bardejowie. Synagoga w Preszowie przypomina modny niegdyś styl mauretański. Miasto Koszyce zachowało cenny zbiór zabytków żydowskich. Przed Holokaustem to wschodniosłowackie miasto było centrum kilku działających równolegle społeczności żydowskich, reprezentujących szeroki wachlarz żydowskich prądów religijnych. Do dziś zachowały się budynki synagogalne dawnej kongregacji chasydzkiej i neologicznej, część z oryginalnym inwentarzem.

Cmentarze są kolejnym ważnym świadectwem przedstawiającym obecność i znaczenie kultury żydowskiej na terenie wschodniej Słowacji, a także na terenie województwa preszowskiego. Obecnie w całej Słowacji zachowały się 693 cmentarze żydowskie. Znajdują się one we wszystkich regionach Słowacji, nawet w najbardziej odległych miejscach, gdzie są świadkami dawnego osadnictwa żydowskiego, które rozwijało się nawet w małych, odległych wioskach.

Niestety wiele z nich zostało zbezczeszczonych i zniszczonych przez wandali. W kilku przypadkach nagrobki zostały skradzione przez lokalnych biznesmenów. Każdy cmentarz jest wyjątkowy, inny. Na niektórych z nich znajdują się wspaniałe nagrobki zamożnych żydowskich mieszkańców słowackich miast. Na innych znajdują się proste nagrobki (macewy) wiejskich Żydów. To północno-wschodnia część Słowacji wciąż może przynosić odkrycia zapomnianych i niezbadanych cmentarzy. Ale cmentarze są tak samo zagrożone jak synagogi. Z każdym kolejnym

deszczem powoli znikają nagrobki z wieloma ciekawymi folklorystycznymi elementami dekoracyjnymi. Kaplice cmentarne są bardzo zagrożone, których liczba wciąż jest nam nieznana.

Trzecim bardzo częstym dowodem na obecność społeczności żydowskiej, zwłaszcza w przypadku likwidacji pozostałości ich kultury materialnej, są pomniki, tablice pamiątkowe i pomniki zbudowane w ostatnich latach, zwłaszcza w związku ze smutnymi wydarzeniami z okresu II wojny światowej.

Słownik kluczowych pojęć:

Aaron ha-kodesz - tabernakulum, w którym przechowywano księgi Tory jako symbol oryginalnej Arki Przymierza

bet ha-midrasz - dom modlitwy, miejsce nauki Tory

bima - podwyższone miejsce w synagodze, położone głównie pośrodku głównej sali domu modlitwy

getto - dedykowana ulica, wzgl. część miasta dla żydowskiego osiedlenia się, często ogrodzona

Chasydyzm - kierunek religijny, charakteryzujący się mistycyzmem, wrażliwością i skłonnością do powrotu do natury. Doskonale radził sobie w Polsce i rozprzestrzenił się w Europie Środkowo-Wschodniej

Chewra Kadisza - Święte Towarzystwo, poświęcone opiece nad zmarłymi, było częścią każdej społeczności żydowskiej

jesziwa - szkoła rabiniczna

kahal - gmina żydowska

macewa - ustawiona pionowo na grobie zmarłego płyta kamienna

mykwa - rytualna łaźnia, znajdowała się zwykle w każdej gminie żydowskiej

Miszna - zbiór reguł postępowania i norm prawnych judaizmu

portyk - kolumnowy wiatrołap przed głównym wejściem do budynku

ohel - niewielki, ale bardziej ostentacyjny żydowski nagrobek, zwykle o kształcie prostokąta

suburbium - przedmieście lub specjalna część miasta

synagoga - miejsce modlitwy Żydów, ich uroczystości religijnych, osobny budynek w gminie żydowskiej i centrum jej życia religijnego

Shoah - termin odnoszący się do eksterminacji Żydów podczas II wojny światowej, odpowiednik terminu Holokaust

4. Zabytki związane ze społecznością żydowską w województwie preszowskim

Bardejów

Kompleks żydowskich budynków rytualnych, który zachował się w Bardejowie, jest ważnym miejscem żydowskiego dziedzictwa kulturowego. Przyczynił się do tego fakt, że UNESCO włączyło miasto do światowego dziedzictwa kulturowego, a także jest świadectwem społeczeństwa mieszanego językowo, kulturowo i religijnie. Żydowskie przedmieście było centrum życia dużej lokalnej społeczności żydowskiej od przełomu XVIII i XIX wieku. Po upadku żydowskiej gminy wyznaniowej w Bardejowie pod koniec XX wieku kompleks przeszedł na własność Centralnego Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich Republiki Słowackiej (ÚZŽNO). Obecnie trwa stopniowa renowacja poszczególnych budynków. W pierwszej kolejności zwrócono uwagę na odnowę Starej Synagogi. Stopniowo cały kompleks stał się jednym z najbardziej poszukiwanych miejsc turystycznych i zapewnia prze¬strzeń dla wydarzeń kulturalnych i towarzyskich dla mieszkańców Bardejowa, ale także dla gości odwiedzających miasto - z kraju i zagranicy.

Stara synagoga (Mlynská ul. č. 13)

Najstarsza zachowana część żydowskiego przedmieścia. Obiekt z 1829 r., wzgl. 1836 jest zbudowany z otynkowanego kamienia łupanego, na zewnątrz bez charakterystycznych dekoracji z mansardowym dachem. Początkowo wchodziło się do niego przez klasycystyczny portyk wejściowy. Równocześnie używano go jako zewnętrzną klatkę schodową prowadzącą do części żeńskiej. We wnętrzach, pomimo tego, że pomieszczenie to służyło jako hurtownia okuć, zachowała się bima z czterema filarami, na których znajduje się dziewięciopiętrowy strop pokryty częściowo zachowaną dekoracją ścienną. W żeńskiej części nad wejściem do sali zachował się unikalny hebrajski napis dedykacyjny. Synagoga z dziewięcioma sklepieniami, obok synagogi Stupava, należy do jedynych dwóch tego typu zachowanych synagog na Słowacji.

Bet ha-midrasz (Mlynská ul. č. 13)

Bet ha-midrasz od drugiej połowy XIX wieku należał do młodszych zabudowań zespołu żydowskich budynków rytualnych. W tym przypadku służył nie tylko jako gabinet, ale także sala modlitewna. Na elewacji północnej można odtworzyć pierwotny układ wnętrz. W części wschodniej znajdowała się sala modlitw, w drugiej części zachodniej umieszczono trakt wejściowy z babińcem. Zgodnie z tradycją sala modlitewna miała dwanaście okien. Sześć z nich wraz z pominiętym łukiem okiennym w miejscu aron ha- kodesz tworzy rytmiczny charakter elewacji wschodniej z elementami klasycystycznymi.

Synagoga Chevra mišnajot (ulica Stöcklova)

Synagoga została zbudowana w 1905 r. przez stowarzyszenie studiujące Misznę, działające w ramach gminy żydowskiej w Bardejowie. Budynek został poważnie zniszczony i całkowicie odbudowany po II wojnie światowej. Oryginalny wy-

gląd można odtworzyć jedynie na podstawie fotografii z epoki. Pierwotnie budynek parterowy zorientowany był na ulicę wschodnią pięciofasadową elewacją. Składał się z portalu wejściowego i czterech półkolistych okien. Aron- ha kodesz został umieszczony między nimi. Dziś służy do celów szkolnych.

Synagoga Chevra bikur cholim (ulica Kláštorná)

Synagoga Towarzystwa Opieki nad Chorymi została zbudowana w 1928 roku w pobliżu historycznego centrum miasta. Jest to prosty obiekt, biorąc pod uwagę możliwości wąskiej działki. Od strony ulicy wychodzi na ulicę z parą kątowych okien. Nad portalem wejściowym znajduje się małe okienko. Sala modlitewna z przylegającym do niej gabinetem należy do najlepiej zachowanych wnętrz synagog na Słowacji.

Cmentarz żydowski (ul. Ľ. Štúra)

Cmentarz żydowski znajduje się w północnej części miasta w kierunku Bardejovské kúpele. Składa się z dwóch części, starszej i nowszej. Znajduje się tu około 1000 grobów, najstarszy z końca XVIII wieku. Na cmentarzu pochowani są także potomkowie słynnej chasydzkiej rodziny Halberstamów z Nowego Sącza. Groby Moszego (1848-1903), Rachel Fajgy i ich syna Jechiela Nathana (1866-1934) z Halberstamów znajdują się w małym skupisku pośrodku cmentarza. Większość starszych nagrobków zdobią symboliczne motywy zwierząt, korona i świecznik. Na młodszych nagrobkach pojawia się motyw smutnej wierzby i gwiazdy Dawida. Błogosławione ręce symbolizujące rodzinę Kohen oraz dzbany charakterystyczne dla rodziny Levitów są również powszechne. Cmentarz został niedawno gruntownie odnowiony.

Tablice pamiątkowe na południowej elewacji Starej Synagogi (ul. Mlynská 13)

Poświęcone pamięci 3700 miejscowych Żydów, którzy zostali deportowani do obozów koncentracyjnych w 1942 roku.

Bystré (okr. Vranov nad Topľou)

Niewielka żydowska ortodoksyjna gmina wyznaniowa, która istniała we wsi w XIX i pierwszej połowie XX wieku we wsi położonej na ważnym szlaku handlowym z Zemplina do Szarysza.

Synagoga

W samym środku wsi, naprzeciw potoku, stoi budynek dawnej synagogi. Jest to parterowy, prostokątny budynek z dwuspadowym dachem i wejściem do garażu, w którym zamurowano większość oryginalnych półkolistych okien. Wyraźnie widać je w tynku wnętrza, w którym znajduje się również pierwotna wnęka aron ha-kodesz. Synagoga została zbudowana w pierwszej połowie XIX wieku. Po drugiej wojnie światowej budynek służył jako remiza strażacka. Zachował jednak oryginalny strop belkowy i drewnianą konstrukcję babińca, oddzieloną na parterze murem. Dziś służy jako magazyn ogólny.

Cmentarz żydowski

We wsi znajduje się również cmentarz żydowski z około 150 nagrobkami.

Brezovica (powiat Sabinov)

W XIX wieku mieszkało tu prawie trzysta członków gminy wyznaniowej, która wybudowała we wsi synagogę, szkołę i kilka obiektów rytualnych. W pierwszej połowie XX wieku liczba jej członków spadła do kilkudziesięciu. W czasie II wojny światowej większość ludności żydowskiej została deportowana do obozów koncentracyjnych, część ukrywała się w okolicznych lasach. Kilka rodzin, które przeżyły, przeniosło się do Preszowa, a następnie do Izraela. Budynki szkoły i synagogi pozostawały opuszczone i stopniowo zanikały. We wsi pozostał tylko cmentarz, który jest w zaniedbanym stanie.

Čirč (powiat Stará Ľubovňa)

We wsi od drugiej połowy XVIII wieku istniała niewielka żydowska gmina wyznaniowa. Była mała synagoga, łaźnia rytualna i cmentarz. Do dziś zachował się tylko miejscowy cmentarz żydowski o wymiarach około 60 x 80 m. Znajduje się na skraju miejscowości na stromym zboczu po prawej stronie doliny prowadzącej do Ľubotína. Zachowało się około 100 nagrobków ozdobionych różnymi symbolami, a najstarsze groby pochodzą z XVIII wieku. Cmentarz nie jest dobrze utrzymany i zniszczony.

Giraltovce (powiat Svidník)

Ludność żydowska prowadzi działalność w Giraltovcach od XVIII wieku, kiedy to stopniowo zdobywała silną pozycję w lokalnym handlu, rzemiośle, ale także w rolnictwie. Miejscowa gmina wyznaniowa stopniowo budowała synagogę, budynki rytualne i szkołę. Jednak nic nie przetrwało do dziś.

Cmentarz

Zachowany cmentarz należący do miejscowej gminy ortodoksyjnej został założony w 1862 r., Służąc jednocześnie potrzebom żydowskich mieszkańców okolicznych wsi, takich jak: Francoviec, Kračunoviec, Železník i Mičakoviec. Ostatni pochówek odbył się w 1942 r., kiedy to miejscowi Żydzi zostali deportowani do obozów koncentracyjnych. Cmentarz, na którym znajduje się ponad sto nagrobków, w większości wykonanych z granitu i piaskowca, od dawna jest zaniedbany. W 2007 roku został jednak odrestaurowany i ponownie ogrodzony. W 2008 roku wzniesiono mały pomnik Holokaustu.

Humenne

Już dokument z lat czterdziestych XVIII wieku informuje o obecności Żydów w Humenné. Stopniowo powstała tu duża społeczność wyznaniowa, a lokalne rodziny żydowskie zamieszkiwały domy w centralnej części miasta. Pracowali tu jako handlowcy, lekarze, farmaceuci i przedsiębiorcy, ale pracowali też w rolnictwie. O działalności członków tej gminy świadczy nie tylko budowa dwóch synagog, ale także kilka założonych przez nich stowarzyszeń i organizacji. Pierwszą synagogę zbudowano tu już w 1795 r., Drugą nową w 1930 r. Obecnie nie ma po nich śladów ani innych zabytków architektonicznych, które znajdowały się w ich pobliżu.

Nowa synagoga została wyremontowana w 1970 roku, w jej miejscu znajduje się budynek Narodowego Banku Słowacji.

Cmentarz

Ostatnim pomnikiem społeczności żydowskiej w mieście jest cmentarz ortodoksyjny. Według przekazów miały być tu pochówki od 1828 r., Kiedy miejscowa gmina wyznaniowa kupiła od państwa niezbędną ziemię Cmentarz w Humenné jest jednym z najstarszych i największych cmentarzy na Słowacji. Na cmentarzu pochowanych jest kilku ważnych mieszkańców. Na przykład rabin Jakob Spira, którego szczątki pochowano na tym cmentarzu w 1873 r. Ważnymi rodzinami pochowanymi na tym cmentarzu są rodziny Stern, Jozefovič, Guttman. Cmentarz przeszedł gruntowną renowację na początku XXI wieku i jest chętnie odwiedzany przez turystów ze Słowacji i zagranicy.

Huncovce

Na początku XX wieku społeczność żydowska stanowiła około 4,3% mieszkańców stolicy Spiszu. Ich najważniejszą siedzibą w XIX i na początku XX wieku były Huncovce, gdzie w XVI wieku osiedlili się pierwsi Żydzi. Dowodem na ich obecność jest tutejsza synagoga z 1825 r., Będąca niegdyś centrum życia żydowskiego na Spiszu i miejscem słynnej jesziwy. Jej pierwotny wygląd obecnie można odtworzyć jedynie na podstawie historycznych fotografii. Przedstawiają synagogę z dziewięcioma sklepieniami i bimą pośrodku sali modlitewnej. Fasada została zaprojektowana w stylu klasycystycznym z wprowadzonym portykiem i reprezentacyjnym wejściem z klatki schodowej. Zbudowali je tuż nad rzeką Poprad, z której dostarczali rytualną kąpiel znajdującą się w piwnicy. Dziś z budynku pozostał jedynie korpus, a elewacje nie noszą już prawie żadnych śladów pierwotnej morfologii. Dziś służy jako magazyn tekstyliów. Pod koniec XIX wieku istniała tu znana jesziwa - żydowska szkoła, do której przyjeżdżali na studia młodzi Żydzi z różnych krajów europejskich. Przez cały XIX wiek pracowali tu rabini i stali się znani jako autorzy interpretacyjnych tekstów z Talmudu i Biblii. Wśród nich można wymienić Samuela Rosenberga, który w latach 1879-1919 wychował kilkudziesięciu znanych później rabinów. Do jego pracy nawiązuje tablica pamiątkowa umieszczona na fasadzie dawnej jesziwy.

Cmentarz

Znajduje się w południowo-wschodniej części wsi, po lewej stronie drogi w kierunku Popradu. Jest to nowszy cmentarz żydowski, starszy nie zachował się, a jego pierwotne położenie nie jest znane. Nowszy cmentarz powstał prawdopodobnie w pierwszej połowie XIX wieku. Ma powierzchnię około 140 x 50 mi jest rozłożony na lekkim zboczu. Istnieje około 350 stojących nagrobków i około 200 leżących. Napisy są w większości hebrajskie, częściowo niemieckie. Zakres użytych materiałów jest dość zróżnicowany. Podczas gdy starsze nagrobki są wykonane z piaskowca lub wapienia, młodsze wykonane są z granitu lub marmuru. Oprócz tradycyjnych symboli (Gwiazda Dawida, świecznik, dzban Lewitów) rzadziej zdarzają się też złamane świece, kosz z kwiatami, dłoń trzymająca pióro). Na cmentarzu są

dwa miejsca, w których pochowane są ważne osobistości lokalnej społeczności ortodoksyjnej. Cmentarz jest dobrze utrzymywany. Przy bramie wjazdowej znajduje się tablica pamiątkowa z 2007 roku poświęcona miejscowym ofiarom Holokaustu.

Kieżmark

Żydowska ortodoksyjna gmina wyznaniowa w Kieżmarku powstała w drugiej połowie XIX wieku. Jedną z jego wybitnych postaci był rabin Abraham Grünburg. Za jego kadencji wybudowano cały kompleks budynków dla żydowskiej gminy wyznaniowej, poczynając od reprezentacyjnej synagogi. Wcześniej, około 1853 r., zbudowano kolejną mniejszą synagogę, ale później została odbudowana pod jego kierownictwem w latach 80. XIX wieku. Brał on udział w tworzeniu słynnej jesziwy w pobliskich Huncovcach. Żydzi odegrali ważną rolę w rozwoju tego miasta w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. W latach trzydziestych XX wieku stanowili około jedną szóstą wszystkich mieszkańców. Po drugiej wojnie światowej żydowska gmina wyznaniowa w Kieżmarku została reaktywowana, licząc ponad dwustu członków. Po 1948 r. duża część z nich wyjechała do Izraela, część za ocean lub do Europy Zachodniej. Niemniej jednak wspólnota wyznaniowa istniała do lat 70. Synagoga i inne związane z nią budynki ulegały stopniowemu niszczeniu.

Cmentarz

Został założony po 1867 roku i jest właściwie jednym z nielicznych pomników lokalnej społeczności żydowskiej. Najstarszy zachowany nagrobek pochodzi z 1875 r. Na cmentarzu zachowało się 406 nagrobków na powierzchni 60 x 55 m. Znajduje się on bezpośrednio w mieście wśród domów mieszkalnych. Naprzeciw wejścia znajduje się prosta budowla, która chroni grób wybitnego miejscowego rabina Abrahama Grünburga. Napisy są w języku hebrajskim, niemieckim i węgierskim. O zróżnicowanym składzie społecznym miejscowej ludności żydowskiej świadczą nie tylko materiały użyte do wykonania poszczególnych nagrobków, ale także różnorodność ich obróbki. Oprócz prostych steli znajdują się tu także monumentalne marmurowe nagrobki otoczone metalowymi balustradami. Cmentarz znajdujący się przy dzisiejszej ulicy Poľnej jest zachowany, od 2000 roku uznany za narodowy zabytek kultury i jest jednym z najlepiej zachowanych na Słowacji.

Levoča

Żydzi osiedlili się w tym pierwotnie wolnym mieście królewskim i jednym z najważniejszych ośrodków Spisza dopiero w połowie XIX wieku. Szybko zajęli ważne miejsce w lokalnym życiu gospodarczym. W latach dwudziestych i trzydziestych XX w. W mieście mieszkało około 600 Żydów. Działało tu kilka stowarzyszeń kulturalnych i charytatywnych. Społeczność żydowska stopniowo budowała synagogę, niezbędne obiekty rytualne i szkołę. Ważna rola, jaką odegrali w życiu gospodarczym kraju, umożliwiła wielu miejscowym uzyskanie zwolnień, które czasowo chroniły ich przed deportacjami. Jednak w 1944 r. wojska niemieckie również zajęły ten obszar i większość miejscowej społeczności żydowskiej zgi-

nęła. Budynki, które tu zbudowała, również uległy zniszczeniu. Chociaż po wojnie próbowano je nadal użytkować, większość ocalałych ostatecznie wyemigrowała za granicę, zwłaszcza do Izraela.

Cmentarz

Jest to jeden z nielicznych pomników społeczności żydowskiej, która tu mieszkała. Znajduje się na południowy wschód od historycznego centrum miasta. Cmentarz, mocno zniszczony w czasie wojny, jest obecnie zaniedbany, a większość nagrobków jest poważnie uszkodzona. Do tej pory na stosunkowo dużym cmentarzu zachowało się tylko około trzydziestu nagrobków i kilkadziesiąt fragmentów. Napisy są w języku hebrajskim, słowackim, niemieckim i węgierskim. Niektóre groby były ogrodzone balustradami z kutego żelaza w stylu secesyjnym. Symbole to dzban Lewitów, gwiazda Dawida, smutna wierzba, a także rozległa płaskorzeźba przedstawiająca kosz kwiatów.

Ľubotice

Odgrywająca ważną rolę społeczność żydowska istniała w rejonie Šarišská Lúka w XVIII wieku, a nie w pobliskim Preszowie. Swoją siedzibę miał tu nie tylko sąd żydowski, ale jeden z trzech okręgów administracyjnych w Szaryszu. W pierwszej połowie XIX w. zbudowano tu synagogę i stopniowo inne obiekty rytualne. Były stowarzyszenia żydowskie i szkoła. W czasie II wojny światowej w obozach koncentracyjnych zginęło 70 miejscowych Żydów. Tylko kilku wróciło, po czym wyjechało na stałe.

Synagoga

Z pierwotnie dziewięciopiętrowej synagogi zbudowanej około 1833 r. i zmodyfikowanej po pożarze, który nawiedził ją w 1905 r., zachował się tylko oryginalny mur. Synagoga służyła jako dom modlitwy do 1942 r. Prosty budynek z tradycyjnie używanymi półkolistymi oknami: trzema po bokach i dwoma po wschodniej stronie, po obu stronach aron ha-kodesz. Pilastry z głowicami jonowymi nadają budowli klasycyzujący charakter. Później budynek był używany jako magazyn. Obecny właściciel wymienił oryginalne okna i planował dobudować dzwonnicę. Dziś służy jako świątynia greckokatolicka.

Pečovská Nová Ves

Pierwsi Żydzi pochodzący z Galicji osiedlili się we wsi w latach sześćdziesiątych XVIII wieku. Jednak stosunkowo liczna społeczność ortodoksyjna, która pod koniec XIX wieku liczyła około 250 członków, znacznie się skurczyła w latach 20. i 30. XX wieku, oficjalnie licząc 80-90 członków. W czasie II wojny światowej miejscowi Żydzi zostali deportowani do obozów koncentracyjnych. Chociaż ci, którzy przeżyli wojnę, wrócili do Pečovskiej Nowej Wsi, ale wkrótce wyemigrowali. Dawna synagoga z 1868 r. jest w złym stanie technicznym. Jest to stosunkowo duża budowla z dwuspadowym dachem. Aranżacja wnętrza była tradycyjna, po zachodniej stronie znajdował się wiatrołap z salonem, nad nimi znajdował się babiniec. Po wschodniej stronie aron ha-kodesz był podkreślony okrągłym oknem

i parą okien po bokach. Z wyposażenia wnętrza nic nie zachowało się, gdyż po II wojnie światowej budynek został przekształcony w spichlerz i podzielony drewnianymi przegrodami.

Cmentarz

Pozostałości miejscowego cmentarza są wykonane z wapiennych i marmurowych płyt nagrobnych. Na szczególną uwagę zasługuje grób ostatniego miejscowego rabina Naftalego Soffera z 1899 r. W latach 1997-2000 cmentarz został wyremontowany i ogrodzony.

Podolínec (powiat Stará Ľubovňa)

Żydzi osiedlili się w mieście pod koniec XVIII wieku. W XIX wieku powstała żydowska gmina wyznaniowa. W 1859 r. jej członkowie poprosili o pozwolenie na budowę domu modlitwy, który stał za murami miejskimi przy dawnej dolnej bramie w pobliżu klasztoru pijarów. Na początku XX w. żyło tu około 200 Żydów, którzy utrzymywali się z handlu i rzemiosła. Podczas II wojny światowej zginęli prawie wszyscy miejscowi Żydzi. Zrujnowane budynki pozostawione przez tę gminę były stopniowo likwidowane, ostatnio wyburzono miejscową synagogę w 1988 roku.

Cmentarz

Ostatnim świadectwem obecności ludności żydowskiej w Podolincu jest cmentarz położony na południe od miasta. Zachował się tylko korpus z pozostałościami muru ogrodzeniowego. Oryginalne wymiary to około 70 x 50 metrów. Istnieje około 100 grobów w 9 do 10 rzędach. Napisy na prostych nagrobkach są przeważnie w języku hebrajskim i niemieckim. Materiały tutaj to marmur i trawertyn.

Poprad

Ludność żydowska w mieście zaczęła się w większym stopniu pojawiać dopiero w drugiej połowie XIX wieku. W 1930 r. mieszkało tu ponad sześciuset Żydów, stanowiąc około 15% mieszkańców miasta. Odegrali ważną rolę nie tylko w handlu, przemyśle i finansach, ale także w rozwoju turystyki w pobliskich Tatrach Wysokich. W 1942 r. Poprad stał się miejscem, z którego 25 marca wyruszył pierwszy transport Żydów ze Słowacji do obozu koncentracyjnego Auschwitz. Spośród kilkudziesięciu miejscowych Żydów, którzy przeżyli wojnę, większość wyemigrowała po 1948 roku.

Synagoga

Dawną synagogę zbudowano w stylu klasycystycznym w 1906 roku, później rozbudowano ją i uzupełniono o bet ha-midrasz, mykwę, szkołę i rzeźnię rytualną. Obecnie znajduje się poza historycznym obszarem miejskim. Fasady wychodzące na ulicę, od strony północnej i zachodniej, ozdobione są klasycystyczną morfologią. Od strony wschodniej stopniowo dobudowywano różne przestrzenie warsztatowe, ponieważ wnętrze przez wiele lat wykorzystywane było na potrzeby działalności drukarskiej. Na swoim pierwotnym miejscu zachował się tylko jeden żeliwny słup.

Cmentarz żydowski

Cmentarz ortodoksyjny położony jest w południowej części miasta w pobliżu linii kolejowej. Został założony pod koniec XIX wieku. Na powierzchni 45 x 65 m znajduje się około 100 stojących i mniej więcej tyle samo zniszczonych nagrobków. Przez środek cmentarza prowadzi ścieżka, dzieląca go na część żeńską i męską. Na nagrobkach, w większości wykonanych z granitu, marmuru i piaskowca, napisy pojawiają się głównie w języku hebrajskim, ale także w języku węgierskim i niemieckim. Oprócz prostych steli są też bardziej narracyjne realizacje nagrobków w kształcie sarkofagów, grobów ogrodzonych ozdobnymi balustradami z kutego żelaza oraz nagrobkiem w kształcie złamanego drzewa. W 2008 r. na cmentarzu przeprowadzono bardziej rozległy remont.

Tablica pamiątkowa Holokaustu

Przy wejściu do dawnej synagogi w 1992 roku ustawiono tablicę upamiętniają cą tysiąc żydowskich kobiet i dziewcząt, które w pierwszym transporcie w dniu 25 marca 1942 roku trafiły do obozów koncentracyjnych.

Tablica pamiątkowa pierwszej deportacji

Tablica upamiętniająca Holokaust jest umieszczona bezpośrednio na dworcu kolejowym w Popradzie od 2002 roku, jako upamiętnienie 60. rocznicy pierwszego transportu Żydów ze Słowacji. Każdego roku pod tym pomnikiem odbywa się spotkanie pamiątkowe.

Preszów

Pierwsi Żydzi osiedlili się w Preszowie za panowania cesarza Józefa II. w latach osiemdziesiątych XVIII wieku. Mimo sprzeciwu części miejscowej ludności, liczba członków tej społeczności w mieście stopniowo rosła. Znaleźli zatrudnienie w handlu, rzemiośle i finansach, ale wielu z nich zostało także lekarzami, prawnikami i nauczycielami. Po 1871 r. W Preszowie istniały dwie wspólnoty wyznaniowe: ortodoksyjna i neologiczna. Było wiele instytucji kulturalnych, charytatywnych i gospodarczych. Interesujące jest utworzenie w 1928 r. miejscowego muzeum żydowskiego. Związane jest to również z odkryciem pierwszego żydowskiego domu modlitwy z pierwszej połowy XIX wieku, ale oryginalne malowidła nie zachowały się. Miasto przed II wojną światową zamieszkiwało 4300 Żydów, stanowiąc prawie 18% jego mieszkańców. Niestety Preszów miał smutną historię w odwetach na Żydach, kiedy w mieście, jeszcze przed wydaniem kodeksu żydowskiego, kazano im nosić kolorowe wstążki na rękawach i wychodzić z domów przy głównych ulicach. 25 marca 1942 r. pierwszy transport do obozu koncentracyjnego w Popradzie wyruszył z Preszowa, z miejscowej małej stacji, a stamtąd do obozu koncentracyjnego Auschwitz. Po II wojnie światowej powróciła tylko niewielka część społeczności żydowskiej. Jednak jej członkowie w większości wyemigrowali za granicę do 1949 roku.

Synagoga neologiczna

Powstała na miejscu starszej synagogi z lat 1847-1849, która została zniszczona przez pożar. Z pierwotnego budynku zbudowanego w 1887 roku w duchu Rund-

bogenstil przy dzisiejszej ulicy Konštantínova nr. 7, zburzono po wojnie charakterystyczną wieżę dominującą w osi fasady. Od 1945 roku dawna synagoga jest wykorzystywana gospodarczo. Dziś służy jako magazyn i sklep z artykułami gospodarstwa domowego, przestrzeń między galerią dla kobiet została pozostawiona, a w miejscu aron ha-kodesz działa winda towarowa. W sąsiedztwie znajduje się budynek dawnej żydowskiej szkoły ludowej.

Synagoga ortodoksyjna

Jedną z nielicznych zachowanych i czynnych do dziś synagog jest centralny budynek kompleksu budynków rytualnych. Przy tej synagodze znajdowały się dwa inne domy modlitwy, rabinat, szkoła i rzeźnia rytualna. Skromna fasada, będąca połączeniem elementów Rundbogenstil, bizantyjskich i mauretańskich, kryje w sobie wyjątkowo zachowane wnętrze z kompletnymi meblami i kolorowymi mauretańskimi dekoracjami ściennymi. Budowę wykonała pracownia architektoniczna Kollacsek & Wirth w latach 1897-1898. Dziś znajduje się tu również ekspozycja Muzeum Kultury Żydowskiej.

Synagoga Klausa [chasydzka], bet ha-midrasz

Jest to prosty dwukondygnacyjny budynek utrzymany w duchu międzywojennego funkcjonalizmu. Służyła, jak przypomina zachowany hebrajski tekst na elewacji ulicy, chasydzkiej części społeczności ortodoksyjnej. Stanowiła część większego kompleksu przy ulicy Švermova nr. 32. została zbudowana przez preszowskiego budowniczego Leopolda Šafrana w latach 1934-1935. Nazwali go Domem Kultu i studium bet hamidras. Po wojnie odbudowali budynek, przebijając się przez jedno z wejść bezpośrednio nad dawnym miejscem aron ha-kodesz. Obecnie służy jako przestrzeń biurowa.

Cmentarz żydowski

Najstarszy cmentarz żydowski w Preszowie przy dzisiejszej ulicy Tehelnej został założony w 1827 roku na powierzchni 48 x 58 m. W środku jego obszaru znajduje się obelisk rodziny Höllander. Mark Höllander był pierwszym Żydem, który osiedlił się na stałe w Preszowie w 1780 roku, przyczyniając się tym samym do powstania tam gminy żydowskiej. Ostatnim pochowanym na tym cmentarzu był jego potomek Leo Höllander w 1887 r. Na cmentarzu znajduje się kilka niezwykłych nagrobków. Starsze piaskowce, które stopniowo ulegają wpływom pogody, charakteryzują się bogatszą dekoracją uzupełnioną motywem zwierzęcym w postaci lwa lub ptaka. Młodsze nagrobki wykonane są głównie z granitu i marmuru. Napisy są przede wszystkim hebrajskie, w mniejszym stopniu niemieckie.

Ortodoksyjny cmentarz żydowski

Cmentarz położony jest na zboczu góry Bikoš, około 100 m od pierwszego cmentarza żydowskiego. Teren o wymiarach 120 x 40m jest ogrodzony. Po jego zachodniej stronie znajduje się sala ceremonialna (tzw. Ciduk haDin). Cmentarz został założony w 1890 roku. Znajduje się na nim ok. 600 nagrobków, w większości granitowych, marmurowych i trawertynowych, ale także starsze płyty z piaskowca, które powoli starzeją się. Droga prowadząca do centrum cmentarza dzieli go na

dwie części. Mężczyźni chowani są po stronie północnej, a kobiety po południowej, z wyjątkiem grobów rodzinnych. Napisy są przeważnie w języku hebrajskim. Po stronie północnej wybudowano niewielkie zadaszone schronienie, w którym znajduje się grób rabina Jankela Josefa Guttmanna ze Stropkowa.

Neologiczny cmentarz żydowski

Cmentarz neologiczny, który sąsiaduje z terenem cmentarza miejskiego na wschód od centrum Preszowa, został założony w 1876 r. Teren o wymiarach 43 x 160 m jest otoczony ceglanym ogrodzeniem, na którym znajduje się sala ceremonialna dostępna od ulicy Krátkiej. Na cmentarzu, który jest dobrze utrzymany, znajduje się ok. 1000 grobów. Wśród symboli na nagrobkach znajdujemy błogosławiące ręce Kohenów, dzban Lewitów, Gwiazdę Dawida i smutną wierzbę. W szczególności nagrobki z okresu międzywojennego przedstawiają w pewnym stopniu dobrobyt ludności żydowskiej Preszowa, reprezentowanej tu przez prawników, lekarzy i kupców. Napisy są w języku hebrajskim, niemieckim, węgierskim i słowackim. Nagrobki ze wsi Šarišské Lúky zostały wtórnie umieszczone na cmentarzu neologicznym z powodu likwidacji części tamtejszego cmentarza.

Sala ceremonialna cmentarza neologicznego

Została zbudowana w 1927 roku i stanowi część kompleksu cmentarnego. Nad centralnie umieszczonym wejściem znajduje się symbol Gwiazdy Dawida. Budynek, zaprojektowany przez Júliusa Groszmanna, został zbudowany przez miejscowego budowniczego Ľudovíta Szantó. Jest to budynek murowany, parterowy, trójnawowy, na planie prostokąta.

Pomnik Holokaustu (ul.Svermova 32)

Pomnik Holokaustu znajduje się na dziedzińcu ortodoksyjnej synagogi. Jest poświęcony pamięci 6000 żydowskich mieszkańców Preszowa i okolic, którzy zginęli w latach 1942-1945. Został zbudowany w 1991 roku.

Raslavice

Gmina wyznaniowa żydowska w Raslavicach powstała w XIX wieku, podczas gdy około 1848 roku mieszkało tu i w okolicznych wioskach około 270 Żydów. Po 1867 r. część z nich przeniosła się do Preszowa i Bardejowa. Miejscowi Żydzi zajmowali się biznesem, handlem i rzemiosłem,. W czasie II wojny światowej zdecydowana większość miejscowej ludności żydowskiej zginęła w obozach koncentracyjnych.

Synagoga

Tutejsza nowa synagoga została zbudowana w latach trzydziestych XX wieku, położona w centrum wsi przy głównej drodze. Budynek jest ciekawym przykładem recepcji międzywojennego funkcjonalizmu na peryferiach wsi. W momencie budowy synagoga ze schodami prowadzącymi na babiniec, zaraz po budynku dworca, była największym budynkiem we wsi. Główne wejście na parter było wejściem do małej sali, z której korzystano w miesiącach zimowych. Stamtąd wchodziło się do dużej hali o wymiarach 10 x 8,5 m. Największe uznanie za ulepszenie synagogi przypadło rodzinie Atlas.

Cmentarz żydowski

Teren od dawna nieużywany, porośnięty drzewami i krzewami, a wejście na cmentarz prowadzi przez ogród prywatnego domu. Wymiary cmentarza, na którym znajduje się około stu nagrobków, to 200 x 15 m. Starsze groby znajdują się na dole, nowsze na górze. Nagrobki są proste, w większości wykonane z granitu, rzadziej z marmuru. Napisy są w języku hebrajskim, z tradycyjnie używanych symboli pojawia się tylko smutna wierzba.

Sabinov

Tutejsza ortodoksyjna gmina wyznaniowa powstała w 1853 r., a jej członkowie szybko zajęli ważne miejsce w życiu miasta jako kupcy, rzemieślnicy, ale także lekarze i przedsiębiorcy. Od 1870 r. rozpoczęto budowę synagogi, innych budynków rytualnych i szkoły. Pełen nadziei rozwój tej społeczności zahamowała II wojna światowa, podczas której zginęli prawie wszyscy jej członkowie. Zniszczeniu uległy także zabytki materialne, przede wszystkim miejscowa synagoga.

Cmentarz

W drugiej połowie XIX w. powstał miejscowy cmentarz żydowski, który choć nie jest w dobrym stanie, istnieje do dziś jako część cmentarza miejskiego. Znajduje się na nim kilkadziesiąt nagrobków.

Pomnik

W tym przypadku jest to pomnik upamiętniający film „Handel na korze", który został nakręcony w miejscowości Sabinov w 1965 roku. Film Jana Kadara i Elmara Klosa to historia człowieka, który dokonał napadu na mały żydowski sklep i stopniowo uświadamiał sobie konsekwencje swojego udziału w tym przestępstwie. Ten słynny film czechosłowacki otrzymał Oscara w 1966 roku. W sklepie, który przypomina typowy sklep żydowski, umieszczono pamiątkową tablicę. Filmowi temu poświęcona jest również wystawa „Na Korze" w miejscowym domu kultury.

Spišská Belá

Początki lokalnej społeczności żydowskiej sięgają przełomu XVIII i XIX wieku. Jednak gmina wyznaniowa powstała tu dopiero w 1870 roku pod patronatem zamożnych miejscowych rodzin Kleinów i Kleinbergerów. W 1930 r. mieszkało tu około 150 Żydów. Większość z nich zginęła podczas II wojny światowej. Spośród tych, którzy wrócili, większość wyemigrowała do Izraela.

Synagoga

W środku wsi, w bocznej części centralnego placu, nad potokiem stoi mocno przebudowany budynek dawnej synagogi z 1922 roku. Podobnie jak rytualne łaźnie i rzeźnie, przebudowano go na budynek mieszkalny służący na potrzeby miasta.

Cmentarz

Teren cmentarza żydowskiego założonego na początku XX wieku znajduje się na północno-wschodnich obrzeżach miasta, pomiędzy domami rodzinnymi. Na powierzchni 17 x 52 m znajduje się tylko 7 stojących i 5 leżących nagrobków. Napisy na nich są w języku hebrajskim, węgierskim i niemieckim. Materiały to

piaskowiec, granit, szary i biały marmur. Nagrobki to proste stele, bez symboli. W przeszłości na cmentarzu prowadzono remonty. Dzięki nim teren został ogrodzony i otrzymał bramę wjazdową z symbolem Gwiazdy Dawida.

Spišská Stará Ves

Tutejsza ortodoksyjna gmina wyznaniowa powstała na przełomie XVIII i XIX wieku. Została założona głównie przez chasydzkich Żydów, którzy przybyli tu z sąsiedniej Galicji. Stopniowo stawała się siedzibą rabinatu, a największą liczbę członków gminy osiągnęła na początku XX wieku, kiedy to ponad trzystu jej członków stanowiło prawie jedną czwartą mieszkańców miasta. Po drugiej wojnie światowej, w której zginęła większość miejscowej ludności żydowskiej, lokalna społeczność wyznaniowa nie była już odbudowywana.

Synagoga

Poza niektórymi częściami jej zachodnich ścian, niewiele z oryginalnej synagogi zbudowanej w XIX wieku przetrwało. Zachowane części jej wyposażenia zostały później przetransportowane do Kieżmarku. Po drugiej wojnie światowej synagoga została odbudowana i zaczęła być wykorzystywana najpierw jako magazyn, później do celów kulturalnych. Dziś służy jako ośrodek rekreacyjny

Cmentarz

Znajduje się na wschód od historycznego centrum miasta. Wejście jest przy remizie. Na terenie o wymiarach ok. 110 x 25 m zachowało się około 350 grobów ustawionych w 38 rzędach. Wiele nagrobków, zwłaszcza z piaskowca, jest niszczonych przez pogodę. Cmentarz jest odnowiony i ogólnie zachowany.

Spišské Podhradie

Początki tutejszego osadnictwa żydowskiego sięgają pierwszej połowy XIX wieku, w latach 60. XX wieku było ich około dwustu obywateli. Szkoła istnieje tutaj od lat 80. Dobrze prosperująca ludność żydowska, której członkowie zajmowali się handlem, rzemiosłem i biznesem. W 1940 r. gmina liczyła już prawie pięciuset członków. W 1942 r. trafili do transportów do obozów koncentracyjnych Auschwitz i Majdanek. Niektórzy z nich otrzymali możliwość zwolnienia z wywózek i mogli pracować do 1944 r. Następnie po Słowackim Powstaniu Narodowym zostali wysłani do obozów koncentracyjnych. Po wojnie kilku z nich wróciło i próbowało przywrócić życie wspólnocie religijnej. Po 1948 r. większość z nich się wyprowadziła.

Synagoga

Została zbudowana około 1872 roku w stylu mauretańskim. W latach 1905-1906 została odrestaurowana i po pożarze całkowicie odbudowana. Została zbudowana jako prosty budynek z elementami mauretańskimi, od strony ulicy ze wschodnią fasadą, służyła małej ortodoksyjnej gminie żydowskiej. We wnętrzu zachowała się kobieca galeria na żeliwnych kolumnach, aron ha-kodesz oraz oryginalne malowidła mauretańskie. Po wojnie mieścił się w niej sklep meblowy i warsztat stolarski.

Stopniowo przebudowywano go na salę wystawienniczo-koncertową, m.in. dla celów muzealnych.

Snina

W Sninie ludność żydowska pojawiła się już w XVIII w., W latach 20. i 30. XX w. miejscowa gmina wyznaniowa liczyła 300-400 członków. Jej członkowie posiadali synagogę i zespół budynków rytualnych. W czasie II wojny światowej ze Sniny uprowadzono około 80 rodzin żydowskich, co przyczyniło się do upadku tej gminy i związanych z nią zabudowań. Po zakończeniu wojny kilku członków powróciło, ale gmina nie została przywrócona. Synagoga została stopniowo przekształcona w dom mieszkalny, inne budynki uległy zniszczeniu.

Cmentarz

Cmentarz żydowski z końca XIX wieku, na którym zachowało się około 50 kamiennych nagrobków, znajduje się na tzw. starym cmentarzu u podnóża Viničná hora, w pobliżu kaplicy Rholl. Został częściowo zniszczony i nie jest regularnie konserwowany.

Stará Ľubovňa

W pierwszej połowie XIX w. powstała tu miejscowa wspólnota ortodoksyjnych Żydów, natomiast gmina wyznaniowa powstała w 1869 r. W pierwszej połowie XX w. liczyła około trzystu członków, co stanowiło prawie 20% mieszkańców miasta. W 1880 r. powstała miejscowa synagoga wraz z innymi budynkami rytualnymi. Część ludności uniknęła transportu do obozów koncentracyjnych, ale po likwidacji Słowackiego Powstania Narodowego była prześladowana przez wojska niemieckie. Po drugiej wojnie światowej w Starej Lubowni mieszkało około 50 Żydów, którzy na krótko odnowili gminę wyznaniową. Po 1949 roku wyemigrowali.

Cmentarz

Cmentarz żydowski znajduje się na prawym brzegu potoku Jakubianka, przy ulicy Jarmočnej. Na powierzchni 65 x 15 m znajduje się około 70 stojących i 15 leżących nagrobków. Pośrodku cmentarza prowadzi chodnik, który dzieli groby na męskie i żeńskie. W górnej części kompleksu znajduje się grobowiec, w którym pochowany jest lewita Šmuel Juda. Inne nagrobki zawierają tradycyjne symbole, takie jak błogosławiące ręce Kohena, korona, gwiazda Dawida, świeczniki i smutna wierzba. Napisy na nagrobkach są w języku hebrajskim i niemieckim. W materiałach dominuje wapień i miejscowy trawertyn, ale pojawia się również granit. Cmentarz został całkowicie odnowiony i jest dobrze utrzymany.

Stropkov

Żydzi pojawili się w Stropkowie najpóźniej w połowie XVIII wieku. Zajmowali tutaj ważne miejsce zwłaszcza w handlu, finansach i biznesie. Stopniowo powstały dwa domy modlitwy, pierwsza synagoga pochodzi z 1800 roku. Stopniowo powstawały tu także liczne instytucje edukacyjne, społeczne, gospodarcze i kultural-

ne. Na początku XX wieku stanowili prawie 40% miejscowej ludności. W 1942 r. miejscowa ludność została wywieziona do obozów koncentracyjnych.

Cmentarz

Cmentarz jest obecnie jedyną pamiątką po dużej lokalnej społeczności żydowskiej. Powstał prawdopodobnie w połowie XIX wieku. Na powierzchni 140 x 30 m znajduje się 551 stojących i około 50 leżących nagrobków. Starsze nagrobki wykonane są z piaskowca, ale niektóre młodsze, należące głównie do bogatszych członków gminy, wykonane są z marmuru. Symbol świecznika często pojawia się na grobowcach kobiecych, dzban lewitów, błogosławieństwo rąk Kohenów, gwiazda Dawida i smutna wierzba często pojawiają się na innych. Napisy są w języku hebrajskim, niemieckim i węgierskim. Po pożarze zostaje pochowany tu rabin miejscowej wspólnoty ortodoksyjnej Jizchak Zvi Amsel, rabin w Zborowie. Cmentarz przeszedł generalny remont, jest regularnie konserwowany.

Tisinec (powiat Stropkov)

Cmentarz

Cmentarz znajduje się przed miejscowością Tisinec, po lewej stronie drogi w kierunku Stropkowa. Przed nim tablice informacyjne w językach hebrajskim i słowackim. Cmentarz był użytkowany przez gminę żydowską ze Stropkowa do 1892 r., kiedy to założono nowy cmentarz w Stropkowie. Nagrobki pochodzą z połowy XVIII wieku, ale nie można wykluczyć, że na cmentarzu znajdują się również starsze groby. Znajduje się tam grób rabina Stropkowa Chaima Josefa Gottlieba (1790–1867), który do dziś jest odwiedzany przez wierzących z całego świata. Od lat regularnie o utrzymanie cmentarza dba Amerykańska Organizacja Ochrony Cmentarzy w Stropkowie i Tisincu (Komitet ds. Konserwacji Cmentarzy Tisinec / Stropkov). Dzięki tej organizacji cmentarz został ogrodzony, uporządkowany, ponumerowano, uporządkowano i wzniesiono wszystkich 1002 nagrobków. W materiałach dominuje piaskowiec, wapień, marmur i granit. Na cmentarzu znajdują się symbole typowe również dla cmentarzy chasydzkich wsi na terenie dawnej Galicji, napisy są wyłącznie w języku hebrajskim.

Vranov nad Topľou

Żydzi osiedlili się w tym mieście, także ze względu na korzystne położenie geograficzne już w XVIII wieku. Jego centrum stała się przede wszystkim synagoga zbudowana w 1921 r., Natomiast cały zespół, łącznie z mieszkaniem rabina, mykwą i rzeźnią rytualną, został ukończony w 1924 r. Z tych zniszczonych na początku lat 80. budynków nic nie zachowało się.

Tablica pamiątkowa

Z inicjatywy miasta w 2002 r. odsłonięto tablicę upamiętniającą działalność miejscowej społeczności żydowskiej, ale głównie ku czci ponad 1700 żydowskich mieszkańców Vranova i okolic, którzy zostali deportowani do obozów koncentracyjnych. Znajduje się w centrum miasta, w miejskiej sali ceremonialnej, która znajduje się naprzeciwko dawnej mykwy, w pobliżu pierwotnej synagogi.

Zborov

W Zborowie Żydzi pochodzący z Galicji osiedlili się kiedyś na przełomie XVIII i XIX wieku. Już w 1857 r. Mieszkało tu ich ponad 500. Do I wojny światowej ich liczba wzrosła do ponad 650 i stanowili około połowy mieszkańców miasta. Kongregacja była siedzibą rabinatu, oprócz synagogi i obiektów rytualnych istniała także szkoła. Większość tutejszych Żydów zajmowała się handlem i rzemiosłem. W kwietniu 1942 r. 430 miejscowych Żydów zostało deportowanych do obozów koncentracyjnych.

Synagoga

Z pierwotnej synagogi, zbudowanej w XIX wieku i częściowo odrestaurowanej, niegdyś ważnej gminy żydowskiej, zachował się tylko prosty trójosiowy parterowy budynek. Obecnie służy jako remiza strażacka. Na dziedzińcu znajdował się drugi dom modlitwy, dziś nieużywany, w poprzednim okresie pełnił funkcję kina.

Cmentarz

Cmentarz żydowski położony jest na płaskim terenie w północno-zachodniej części wsi. Teren o wymiarach 150 x 100 m jest ogrodzony murem, od 2000 roku jest narodowym zabytkiem kultury. Dzięki wsparciu z zagranicy został odrestaurowany i naprawiony. Znajdujące się na nim nagrobki są częściowo zniszczone z powodu warunków atmosferycznych. Symbole na nagrobkach to jelenie, lwy, ptaki, świeczniki, błogosławiące ręce i dzban. Najstarszy grób pochodzi z 1814 roku.

5. Zabytki związane ze społecznością żydowską województwa podkarpackiego

Dukla

Żydowska gmina wyznaniowa powstała w 1742 roku, a Żydzi osiedlali się w tym przygranicznym mieście w poprzednich dziesięcioleciach. Utrzymywali się z handlu i rzemiosła. Gmina rozwijała się pomyślnie i już w pierwszych dekadach XIX wieku stanowiła ponad połowę mieszkańców miasta. W kolejnym okresie liczba miejscowych Żydów nadal rosła. Mimo konfliktów z ludnością chrześcijańską już na początku XX wieku stanowili 80% miejscowej ludności. W okresie międzywojennym liczba członków gminy żydowskiej zaczęła spadać, podobnie jak jej znaczenie w sferze gospodarczej czy kulturalnej. Po wybuchu II wojny światowej i wkroczeniu wojsk niemieckich miejscowi Żydzi zostali oddelegowani do różnych prac. Najtrudniejszy okres przypadł na 1942 r., kiedy to stopniowo byli oni koncentrowani w innych miejscowościach okupowanej Polski, aby trafiać do obozów koncentracyjnych. Szacuje się, że wojnę przeżyło nieco ponad stu miejscowych Żydów.

Synagoga

Oryginalna stara synagoga została zbudowana w XVIII wieku. Spłonęła w 1758 roku. Na jej miejscu wybudowano nową synagogę, która stała się centrum życia religijnego miejscowej gminy żydowskiej. Był to prosty prostokątny budynek o

wymiarach 17 x 12 m, zorientowany na wschód. Dodano galerię dla kobiet w jego północnej części. Pośrodku wnętrza stała masywna ceglana bima, otoczona czterema filarami umieszczonymi na cokole. Filary te wspierały sklepienie i konstrukcję dachu. Sklepienie podzielono na dziewięć pól, zewnętrzne z krzyżem, a środek nad bimą z kopułą. W czasie II wojny światowej hitlerowcy spalili ten budynek, a po wojnie służył jako baza paliwowa. Obecnie jest to ruina bez dachu i dekoracji wnętrz.

Synagoga Cwi Lajtner

Synagoga znajduje się przy ulicy Cergowskiej, w pobliżu głównej synagogi. Powstała w 1884 r. z inicjatywy miejscowego rabina Cwi Lajtnera. Została uszkodzona podczas II wojny światowej. Po zakończeniu wojny budynek służył jako magazyn i sklep. Pod koniec XIX w. w jej sąsiedztwie powstała szkoła żydowska z funduszu barona M. Hirscha.

Cmentarz

Przeznaczony był dla społeczności żydowskiej w Dukli i okolicznych wsiach. Znajduje się w południowej części miasta. Składa się z dwóch części. Starsza pochodzi z XVIII wieku, nowsza została otwarta w 1870 roku. Jego łączna powierzchnia to ponad jeden hektar. Został uszkodzony podczas II wojny światowej, kiedy część nagrobków została wykorzystana do celów budowlanych. Stara część jest tylko częściowo otoczona pozostałościami muru i potoku. Nowa część otoczona jest ze wszystkich stron zniszczonym kamiennym murem. Zachowało się na nim łącznie kilkaset prostych i bardziej eksponowanych nagrobków.

Jarosław

Żydzi pojawiają się tu jako stali mieszkańcy od pierwszej połowy XVI wieku i pomimo zakazu wybudowali gdzieś na przedmieściach swój pierwszy dom modlitwy, a później cmentarz. Szybki rozwój tej społeczności wynikał głównie z ważnych lokalnych rynków, które odwiedzali nie tylko chrześcijanie, ale przede wszystkim żydowscy kupcy z całego kraju. W XVIII w. miejscowi Żydzi przeżywali lepsze i gorsze okresy. Niemniej jednak, stopniowo pojawiali się tu pierwsi rabini, kilka ważnych osobistości życia religijnego i kulturalnego, powstała tu samodzielna gmina wyznaniowa, organizacje charytatywne i szpital. Żydowska gmina wyznaniowa usamodzielniła się po odłączeniu się od gminy żydowskiej Przemyśla w 1774 r. Na początku XIX wieku Żydzi stanowili już około jednej czwartej mieszkańców miasta. Mimo niepokojów i różnych ataków fizycznych w połowie XIX w. ważna lokalna społeczność żydowska nadal rosła, podobnie jak jej znaczenie, zwłaszcza w życiu gospodarczym miasta i okolic. Po I wojnie światowej Żydzi nadal stanowili około 20% miejscowej ludności. Nawet w dwudziestoleciu międzywojennym z powodzeniem działali w różnych dziedzinach życia nie tylko gospodarczego, ale także kulturalnego i społecznego, niemniej dochodziło do częstych sporów z polską większością. Na początku II wojny światowej żydowscy mieszkańcy Jarosławia i okolic byli przez kilka dni gromadzeni i wypędzani przez wojska niemieckie przez San, do sowieckiej strefy okupacyjnej. Zespół zachowa-

nych do dziś i użytkowanych budynków świadczy nie tylko o liczbie, ale i zamożności miejscowej społeczności żydowskiej.

Synagoga

Wielka Synagoga

Zbudowano ją w latach 1807-1811, prawdopodobnie na miejscu pierwotnej synagogi z drugiej połowy XVII wieku. Znajduje się w północno-zachodniej części placu. Architektonicznie przypomina dość surowy budynek wojskowy z mansardowym dachem. W 1905 roku przeprowadzono gruntowny remont. W okresie przed II wojną światową przeprowadzono także przebudowę budynków i wymianę dachu. Hol główny nakryty jest sklepieniem krzyżowym z dziewięcioma sklepieniami. Niestety nie zachował się oryginalny wystrój wnętrza. Sala modlitw służy jako sala wystawowa. W 2012 roku na południowej ścianie Wielkiej Synagogi odsłonię¬to pierwszą w mieście tablicę upamiętniającą tragiczne losy miejscowej ludności żydowskiej w czasie II wojny światowej.

Mała synagoga

W pobliżu Wielkiej Synagogi, tzw. Mała synagoga, zbudowana pod koniec XIX wieku ze składek prywatnych miejscowych rodzin żydowskich. Uległa zniszczeniu podczas II wojny światowej, później powstały warsztaty konserwatorskie. Obecnie nie używane.

Biblioteka i domy modlitwy

W starszym budynku mieszkalnym (Rynek 15) od przełomu XIX i XX wieku swoją siedzibę miała żydowska organizacja kulturalna „Tarbud". Działała także żydowska biblioteka ludowa. Obiekt powstał na podstawie statutu z 1871 r. Po zakończeniu II wojny światowej budynek przystosowano do nowych celów. Na piętrze znajduje się również sala modlitewna z zasłoną tzw. „Arki Przymierza" z XIX wieku, wykonanej przez malarzy wiedeńskich. Na przełomie XIX i XX wieku w mieście istniało aż pięć podobnych prywatnych domów modlitwy.

Jad Charuzim

Nazwa Jad Charuzim nawiązuje do Towarzystwa Żydowskiej Wzajemnej Pomocy Rzemieślniczej, które mieściło się w jednym z najbardziej reprezentacyjnych budynków w mieście. Został zbudowany w latach 1907 - 1912 ze składek członków stowarzyszenia. Była tam sala modlitewna i sala teatralna z wyposażeniem. Było też trzyletnie przedszkole i żydowska firma pożyczkowa. Prowadzono tu kursy języka hebrajskiego, organizowane przez Stowarzyszenie Kulturalno-Oświeceniowe Organizacji Żydowskich „Tarbud" oraz zajęcia sportowe. Po drugiej wojnie światowej budynek był użytkowany przez różne organizacje, dziś zarządza nim Starostwo Powiatowe w Jarosławiu.

Kahał – wspólnota żydowska i Dom opieki nad osobami chorymi i starszymi

Gmina wyznaniowa żydowska w mieście powstała w 1774 r. W jej siedzibie (przy pl. Mickiewicza 8) miały być rozstrzygane sprawy wyznaniowe, socjalne, podatkowe, sądownicze czy oświatowe. Do obowiązków gminy należało także finansowanie utrzymania cmentarza. Jej najważniejszym przedstawicielem był rabin

otrzymujący stałą pensję. Od 1785 r. Gmina żydowska Jarosławska obejmowała wszystkie sąsiednie wsie i miasta zamieszkałe przez Żydów. Swoją działalność zakończył w czasie II wojny światowej. Zarządzanie wspólnotą było kontrolowane przez radę. Obecnie w tym budynku znajdują się mieszkania.

W sąsiednim budynku znajdował się tzw. Dom osób chorych i starców. Jego budowa była współfinansowana przez radę miasta. Był domem dla charytatywnego stowarzyszenia żydowskiego, które opiekowało się biednymi i chorymi Żydami. W budynku mieściła się również przychodnia lekarska, którą wsparło finansowo bractwo Chewra Kadisza. Głównym celem działań była bezpłatna opieka dla 20 starszych i pozarządowych kobiet i mężczyzn. W czasie II wojny światowej mieściła się tu szkoła, później budynek zaczął pełnić funkcję mieszkalną.

Mykve - rytualna kąpiel

W 1906 r. rozpoczęto budowę nowej łaźni (dziś ul. Spytka 11), głównie ze względu na zły stan starej. O tym, że był to obiekt ważny nie tylko ze względów religijnych, świadczy fakt, że gdy w 1920 r. Wybuchła epidemia tyfusu, na prośbę władz miejskich, gmina żydowska zapewniła kąpiele wszystkim swoim mieszkańcom. Wodę dostarczano ze studni obok Małej Synagogi. Dochód z łaźni przeznaczony był na opiekę nad 30 pacjentami szpitala żydowskiego. W czasie II wojny światowej łaźnia była początkowo używana przez więźniów. Po zakończeniu wojny łaźnia stała się miejskim obiektem świadczącym usługi dla ludności. Obecnie w dawnym budynku łaźni znajduje się drukarnia.

Cmentarz

Cmentarz został założony na początku XVIII wieku poza miastem, na gruntach zakupionych od miejscowego księdza. Nadzór nad cmentarzem sprawowało stowarzyszenie pogrzebowe Chewra Kadisza. Powierzchnia cmentarza otoczonego częściowo murem to około 2 ha. Wiosną 1941 r. cmentarz został zniszczony przez Niemców. Do chwili obecnej zachowało się około 30 nagrobków, najstarszy z lat 1896 - 1899. Od 2004 roku cmentarz jest własnością Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego w Warszawie.

Jasło

Żydzi mogli wyemigrować do tego miasta dopiero na początku XIX wieku. W 1820 r. Cesarz Franciszek I oficjalnie zezwolił na osiedlenie się tu dwóm rodzinom żydowskim. Jednak pod koniec XIX wieku stanowili już ponad 20% miejscowej ludności. Dopiero przybycie ludności żydowskiej i jej działalność w zakresie handlu, rzemiosła i biznesu doprowadziły do stopniowej zmiany pierwotnie rolniczego charakteru tego miasta. Już w okresie międzywojennym Żydzi stanowili około jednej czwartej ludności. W 1942 r. niemieccy okupanci utworzyli tu getto, w którym osadzili także Żydów z okolicznych wiosek. Stamtąd kierowali ich albo do obozów koncentracyjnych, albo bezpośrednio fizycznie likwidowali. Samo miasto zostało prawie całkowicie zniszczone podczas wojny. Oprócz cmentarza i odbudowanej mykwy nie ma innego budynku gminy żydowskiej.

Synagoga

Została zbudowana w 1905 roku na miejscu dawnej fortyfikacji. W 1942 roku została najpierw uszkodzona, a następnie całkowicie zniszczona. Ocalał tylko fragment muru.

Cmentarz

Został założony w XIX wieku na gruntach zakupionych przez żydowską gminę wyznaniową. Otacza go niewykończona betonowa ściana i zajmuje powierzchnię 0,33 ha. W 1942 r. Niemcy wymordowali miejscowych Żydów bezpośrednio na cmentarzu. Po drugiej wojnie światowej wzniesiono tu pomnik upamiętniający pomordowanych. Na cmentarzu znajdują się także groby żołnierzy żydowskich, którzy zginęli w czasie I wojny światowej w armii austro - węgierskiej. Cmentarz jest w bardzo złym stanie, większość nagrobków jest przewrócona. Około stu z nich zachowało się w oryginalnym stanie.

Łańcut

Żydzi osiedlili się w tym mieście już w XVI wieku. W 1629 r. Przeszedł na własność Stanisława Lubomirskiego, pod którego protekcją ich liczba stopniowo wzrastała. W XVIII wieku lokalna społeczność przeżywała lepsze i gorsze okresy. Jednak jego znaczenie, zwłaszcza w sferze gospodarczej, rosło. W drugiej połowie XIX wieku stanowili już ponad 40% mieszkańców miasta. Ten stosunek był z grubsza utrzymywany aż do II wojny światowej. W 1939 r. część miejscowej ludności żydowskiej została wypędzona przez San na tereny okupowane przez Sowietów. W 1942 r. zlikwidowano miejscowe getto, a mieszkańców wywieziono. Tylko niewielka część dużej społeczności lokalnej przeżyła i wyemigrowała.

Synagoga

Pierwszą jeszcze drewnianą synagogę w Łańcucie zbudowano w 1610 r. Na jej miejscu w 1761 r. w pobliżu zamku rodzin Lubomirskich i Potockich wybudowano nową murowaną synagogę typu wschodniego, jeden z najcenniejszych zabytków żydowskiej architektury sakralnej w Polsce. Budowę sfinansował Stanisław Lubomirski. Budynek nie mógł być większy niż kościół, ratusz i okoliczne zabudowania. W XIX wieku synagoga została przebudowana, a do zachodniej ściany dobudowano charakterystyczną klatkę schodową prowadzącą na babiniec. Podczas II wojny światowej hitlerowcy podpalili synagogę, ale pożar szybko ugaszono. Następnie budynek służył jako magazyn, natomiast w połowie lat 50. musieli go wyburzyć. Dzięki działalności Dr. Władysława Balickiego została uratowana. W następnych dziesięcioleciach nastąpiło jego odnowienie i przygotowanie stałej ekspozycji judaików. Od 1973 roku zarządzało nim muzeum zamkowe. Budynek synagogi murowanej wzniesiono na planie prostokąta w stylu barokowym. Wnętrze podzielono na cztery pomieszczenia. Na parterze znajdują się trzy: główna sala modlitewna, wiatrołap i Sala Lubelska. Na piętrze znajduje się babiniec z pięcioma oknami, do których prowadzą zewnętrzne schody. Inna tutejsza synagoga, czyli synagoga Chasydów z Dzikowa, dziś już nie istnieje. Budynek wzniesiony na początku XX wieku, naprzeciwko głównej synagogi, uległ zniszczeniu podczas II wojny światowej.

Cmentarz

Tak zwany Stary cmentarz żydowski został założony na początku XVII wieku i zajmuje powierzchnię 0,87 ha. Zachowały się na nim fragmenty nagrobków oraz dwa miejsca pochówku rabinów Naftalego Horowitza i Eleazara Szapira. Nowy cmentarz został założony w 1860 roku na powierzchni około 0,75 ha. W czasie II wojny światowej również ten cmentarz został poważnie uszkodzony. Znajduje się na nim pomnik ofiar Holokaustu w latach 1941 - 1944.

Lesko

Pierwsza wzmianka o Żydach w Lesku pochodzi z XVI wieku. W 1608 r. wzmiankowana jest synagoga i szpital dla ubogich i chorych, a w 1614 r. szkoła. Stopniowo przybywało miejscowej społeczności. Podobnie jak w innych miastach Polski zajmowali się handlem, rzemiosłem, finansami i wykonywali różne usługi, zwłaszcza dla przedstawicieli szlachty. Pod koniec XVIII wieku stanowili już większość mieszkańców. W XVIII i XIX wieku w związku z Leskiem pojawiło się kilku znanych rabinów i uczonych. Na przykład w rodzinie rabina i cadyka Menachema Mendla z Leska, którego M. Buber nazywa „słynnym rabinem", urodził się jeszcze bardziej znany cadyk Naftali Cwi Horowitz z Ropczyc i jego brat rabbi Jokel Gluger. W mieście działało kilka organizacji kulturalnych, społecznych i gospodarczych. Na początku XX w. Żydzi stanowili już ponad 60% mieszkańców miasta. W 1939 r. w Lesku zmieniały się niemieckie i radzieckie oddziały okupacyjne. W obu przypadkach miały miejsce deportacje i prześladowania Żydów. Wojnę przeżyła tylko niewielka część **żydowskiej** populacji.

Synagoga

Pierwotna, jeszcze drewniana synagoga została zbudowana w XV wieku i wzmiankowana jest w 1608 roku. Na jej miejscu w latach 1626 - 1654 wzniesiono murowaną, tzw. stara synagoga. Odbudowano ją w 1838 roku, dzięki czemu na kilka sposobów powstał niezwykły budynek. Budynek wzniesiony w stylu manierystyczno - barokowym z kamienia i cegły, na planie prostokąta. Szereg szczytów zakończony jest wazonami, które są właściwie jedynym przykładem zastosowania takich szczytów w synagodze w Polsce. Do południowo-zachodniego narożnika dobudowano wieżę z zaokrąglonymi schodami, prowadzącą do dawnego żydowskiego więzienia. W czasie II wojny światowej budynek przez kilka lat był niszczony i opuszczany. Remonty tego budynku następują sukcesywnie od lat 60. XX wieku, a zamiar utworzenia odrębnego muzeum poświęconego Żydom z terenu Galicji nie został tu jeszcze zrealizowany. W Lesku istniały jeszcze dwie synagogi: Sadogórska Chasydzka i Nowegosądecka Chasydzka. Obie były odpowiednio blisko, stanowiły część głównej synagogi. Obie zniszczono podczas II wojny światowej i nie zostały przywrócone.

Cmentarz

Jego początki związane są z pierwszymi żydowskimi mieszkańcami Leska. Jego łączna powierzchnia wynosi około 3 ha. Zachowało się na nim około 2000 nagrobków, które nie są ściśle podzielone na męskie i żeńskie. Teren ogrodzony i zadbany.

Lubaczów

Pierwsza wzmianka o miejscowych Żydach pochodzi z przełomu XV i XVI wieku. Niewielu z nich tu mieszkało, tylko kilka rodzin. Istnienie miasta przerwało zdobycie i zniszczenie miasta przez oddziały tatarskie w 1691 roku. Musieli go odbudować, a wśród nowych osadników było już sporo Żydów. W 1727 r. są już doniesienia o ich pierwszej synagogi. W 1799 roku stanowili już 15% całej populacji. Pod koniec XIX wieku było to już ponad 30% i poza handlem i rzemiosłem zajmowali się także drobnym biznesem i wolnymi zawodami. II wojna światowa przyniosła całkowitą likwidację miejscowej społeczności żydowskiej. W 1942 r. utworzono tu getto, z którego część Żydów wywieziono do obozów koncentracyjnych, a część rozstrzelano bezpośrednio w mieście.

Synagoga

Stopniowo w Lubaczowie powstało do pięciu synagog. Najstarsza, zbudowana ok. 1727 r. na północ od rynku, spłonęła w wielkim pożarze w 1899 r. Na jej miejscu, przy wsparciu barona Edmunda Rothschilda, zbudowano nową synagogę. Została jednak zniszczona w czasie II wojny światowej, a jej pozostałości po wojnie rozebrano. Trzy inne domy modlitwy spotkał ten sam los. Małe, zachodnie i wschodnie synagogi powstały około lat siedemdziesiątych XIX wieku. Jednak zniszczono je wszystkie podczas II wojny światowej.

Cmentarz

Jedynym pomnikiem społeczności żydowskiej w Lubaczowie pozostał cmentarz. Wyróżniał się w XVIII wieku tuż obok cmentarza chrześcijańskiego. Egzekucje odbywały się tutaj w czasie II wojny światowej. Zachował się na powierzchni 0,7 ha, na której znajduje się około 200 nagrobków. Jest ogrodzony.

Przemyśl

Najstarsze wzmianki o Żydach w tym starożytnym mieście pochodzą z XIV wieku. Na początku XV w. udokumentowano tu istnienie ulicy żydowskiej. Synagoga wzmiankowana jest już w 1518 r. Społeczność żydowska przeżywała tu szybki rozwój, ale jednocześnie pojawiły się pierwsze pogromy, jeden z nich już w 1561 r. Ludność żydowska aktywnie uczestniczyła w obronie miasta przed atakami np. jednostek szwedzkich czy tatarskich. Pod koniec XVIII wieku Żydzi stanowili już 27% całej populacji. Dzięki silnej pozycji w handlu, rzemiośle i usługach liczba ta nadal rosła. W 1869 r. mieszkało tu już 6000 Żydów, którzy mieli cztery synagogi, dwóch rabinów, szkołę, organizacje charytatywne, szpital itp. Ciężkie walki o miasto w czasie I wojny światowej, trudności gospodarcze, ale także emigracja, spowodowały stagnację ludności żydowskiej w okresie międzywojennym. Druga wojna światowa była tragedią nie tylko dla Żydów w Przemyślu, ale także dla okolic. W 1942 r. utworzono tu getto, z którego do 1944 r. stopniowo wywożono ludzi do obozów koncentracyjnych. Wielu Żydów rozstrzelano w mieście i okolicach. Po wojnie powróciła tylko niewielka część.

Synagogi

Najstarsza synagoga, zbudowana w pierwszej połowie XVI wieku, uległa znisz-

czeniu w wyniku pożaru. Na jej miejscu zbudowano już w 1594 r. murowaną, tzw. starą synagogę. W ciągu kilku lat staje się ważnym ośrodkiem duchowym, ale także edukacyjnym dla lokalnej społeczności. Pozwolenie na budowę wydał miejscowy biskup i zlokalizowano ją przy murach miejskich. Nawet ten obiekt nie został oszczędzony przed atakami. W 1746 r. pod przywództwem jezuitów studenci wtargnęli do dzielnicy żydowskiej i złupili synagogę. Zniszczono teksty religijne i archiwa. Na początku XX wieku synagoga została odnowiona. W czasie II wojny światowej została jednak całkowicie zniszczona w 1941 roku. Zniszczona została także synagoga Tempel, zbudowana w latach 1889-1890. Zachowały się tylko dwa tutejsze domy modlitwy.

Nowa synagoga

Została zbudowana w latach 1910 – 1918, a w czasie II wojny światowej była używana przez wojska niemieckie jako stajnia dla koni. W latach 1945 - 1953 ponownie służyła jako dom modlitwy. Później tylko jako magazyn. Od 2006 roku powraca do społeczności żydowskiej. Dostosowując się do potrzeb biblioteki zniszczeniu uległo jej pierwotne wnętrze. Wygląd zewnętrzny częściowo zachował swój pierwotny wygląd.

Synagoga Zasańska

Została zbudowana w latach 1890-1892 przez członków Towarzystwa Izraelskiej Świątyni Zasańskiej. Jednak na przełomie 1927 i 1928 r. została na jakiś czas zamknięta z powodu sporów między poszczególnymi kręgami żydowskimi. Podczas II wojny światowej jej wnętrze zostało zniszczone i przebudowane na elektrownię. Dzięki temu niemiecka część miasta miała uniezależnić się od elektrowni, która znajdowała się w radzieckiej części okupowanego miasta. Po wojnie służyła różnym firmom, przeprowadzano tu także modyfikacje techniczne, które poważnie uszkodziły zabytek. Obecnie budynek jest opuszczony i nieużywany.

Cmentarz

Pierwsza wzmianka o cmentarzu pochodzi z połowy XVI wieku. z tzw. starego cmentarza do dziś nie zachowało się nic oprócz pozostałości murowanej bramy. Został zniszczony podczas II wojny światowej. Nowy cmentarz, który powstał w pierwszej ćwierci XIX wieku, jest największym cmentarzem w całym województwie podkarpackim dzięki powierzchni ponad 5 ha. Zachowało się na nim kilkaset nagrobków. Chowano tu także ofiary II wojny światowej z innych miast i wsi.

Rymanów

Pierwsi żydowscy mieszkańcy osiedlili się tu już w połowie XVI wieku. Założyli gminę wyznaniową, synagogę z cennymi przedmiotami rytualnymi i cmentarz. Miejscowi Żydzi zajmowali się handlem węgierskim winem, ale także np. przyprawami i innymi, bardziej luksusowymi towarami. W 1799 r. w mieście mieszkało ponad 550 Żydów, a ich dzieci uczęszczały do własnej szkoły. Na przełomie XVIII i XIX wieku przebywało tu kilku ważnych uczniów, uczonych i rabinów. Na początku XX w. Żydzi stanowili około połowy mieszkańców miasta. O zamożności tej społeczności świadczy fakt, że działało tu kilka stowarzyszeń kulturalnych, cha-

rytatywnych i gospodarczych. Pracowali głównie jako kupcy, rzemieślnicy, przedsiębiorcy, ale także prawnicy i lekarze. W czasie II wojny światowej utworzono tu również getto, w którym skoncentrowano ludność żydowską z Rymanowa oraz okolicznych wsi i miasteczek. Stamtąd wywożono ich do obozów koncentracyjnych lub w miejsca pobliskie miejsca straceń.

Synagoga

Synagoga została zbudowana w końcu XVI lub w pierwszej połowie XVII wieku na wzór synagogi Remu w Krakowie. Jako centrum życia religijnego miejscowej społeczności uzupełniono ją o niezbędne budynki rytualne. Prostokątną synagogę zbudowano z wypalanej cegły, kamienia i piaskowca. Stała się częścią murów miejskich, o czym świadczy kwadratowa wieża, która pełniła funkcję obronną i obserwacyjną. Do drugiej wojny światowej pozostałe części i budynki były połączone z synagogą, od strony południowej z galerią dla kobiet, od zachodu z budynkami charytatywnego stowarzyszenia Jad Charuzim i Związku Rzemieślników Żydowskich. W 1920 r. synagoga przeszła gruntowny remont. Podczas II wojny światowej hitlerowcy zdewastowali synagogę i zamienili ją na magazyn skradzionego mienia żydowskiego. W czasie wojny w 1944 r. budynek uległ zniszczeniu. Po wojnie nadal niszczał i spłonął w 1957 roku. Ostatecznie udało się zapobiec jego całkowitemu zniszczeniu, choć odbudowę rozpoczęto dopiero na początku XXI wieku. Od 2005 roku był własnością Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego.

Cmentarz

Cmentarz żydowski w Rymanowie został założony w drugiej połowie XVI wieku. Dziś zajmuje powierzchnię 2,64 ha. Zachowało się na nim około dwustu nagrobków. Na cmentarzu znajdują się pomniki Menechema Mendla (1745-1815) i Cwi Hirsza Kohena (1788-1847). Około 1915 r. w południowym krańcu cmentarza powstał cmentarz wojenny. Pochowano na nim żołnierzy armii Austro-Węgier, poległych w boju w okolicach Rymanowa. Dzięki zachowanemu materiałowi ikonograficznemu - m. in. zdjęciom autorstwa Wilhelma Russa - wiadomo, że kwatera wojenna urządzona była na planie koła, otoczona kamiennym murem (prawdopodobnie w okresie późniejszym dodatkowo zwieńczonym kamiennymi kulami), z wejściem schodkowym od strony południowej. W centralnej części znajdowała się macewa zamknięta łukiem, z płaskorzeźbą lwów i dzbanu z kwiatami, z epitafium w języku hebrajskim i niemieckim o treści: „Tu spoczywają żołnierze żydowscy polegli w 1915 r.”.

Rzeszów

Żydzi osiedlili się w mieście już w XVI wieku, choć początkowo tylko poza granicami starego miasta. W XVII wieku, zwłaszcza za panowania Lubomirskich, poprawiła się ich sytuacja. Stopniowo mogli zbudować synagogę, szkołę, cmentarz i kupować nieruchomości. Już w drugiej połowie XVII wieku przewyższali pod względem gospodarczym miejscowych chrześcijan, co doprowadziło do wzajemnych sporów. O znaczeniu miejscowej społeczności żydowskiej świadczą liczne organizacje kulturalne, społeczne i gospodarcze, które powstały tu w XVIII i XIX

wieku. Było też kilku ważnych rabinów i cadyków. W 1900 r. Żydzi stanowili około połowy mieszkańców miasta i założyli własny szpital. Dwudziestolecie międzywojenne przyniosło niezwykły rozwój lokalnej społeczności żydowskiej pod każdym względem. W mieście działało ponad czterdzieści organizacji żydowskich, a jego znaczenie gospodarcze, polityczne i kulturalne szybko rosło. Jednak wszystko zmieniło się wraz z początkiem II wojny światowej. Zaraz po jej wybuchu kilka tysięcy żydowskich mieszkańców opuściło miasto. Reszta koncentrowała się w miejscowym getcie, dokąd stopniowo przesiedlano kolejne osoby z różnych okolicznych miejscowości. Po jego likwidacji w 1943 r. Żydzi byli wywożeni do obozów koncentracyjnych lub w różne miejsca, gdzie odbywały się ich egzekucje. Nawet koniec II wojny światowej nie przyniósł pokoju. W czerwcu 1945 r. ludność żydowską oskarżono o dokonanie mordu rytualnego. Żydzi, którzy przeżyli wojnę, zostali deportowani poza Rzeszów pod groźbą pogromów. Mimo to gmina przetrwała do lat 60. XX wieku, kiedy to większość jej członków wyemigrowała.

Synagoga

Synagoga Staromiejska

Synagoga została wzniesiona na początku XVII w., prawdopodobnie ok. 1610 roku. Była wzmiankowana w źródłach historycznych począwszy od 1617 roku. Kilkakrotnie palona w czasie najazdów kozackich oraz w czasie wojen, została odbudowana w latach 1705–1710.

Budynek wzniesiono w stylu renesansowym. Jest to obiekt orientowany, na rzucie prostokąta, zbliżonego do kwadratu, murowany, z kamieni łamanych przetykanych cegłą, nakryty dachem brogowym. W narożach oraz pomiędzy oknami znajdują się szkarpy. Przy narożniku północno–zachodnim posiada małą, zwieńczoną gzymsem basztę, mieszczącą klatkę schodową. Baszta ta, pochodząca z II połowy XVIII w., wskazuje na dawny obronny charakter synagogi. W centralnej sali modlitewnej, przy wschodniej ścianie znajdował się bogato dekorowany aron ha-kodesz. Na środku, pomiędzy czterema filarami podtrzymującymi sklepienie stała bima. W 1842 r. synagoga uległa zniszczeniu wskutek pożaru; niebawem nie tylko odbudowano ją, ale też powiększono, wznosząc dwie piętrowe przybudówki nakryte dachami pulpitowymi, pierwotnie zwieńczone neorenesansową attyką. W zachowanej do dziś przybudówce znajdującej się od strony zachodniej, na parterze mieścił się przedsionek nad którym na piętrze usytuowany był babiniec. W przybudówce południowej, wyburzonej w latach 50. XIX w. pierwotnie mieścił się także babiniec oraz klatka schodowa.

Została częściowo zniszczona przez Niemców w czasie okupacji. Bezpośrednio po 1945 r. budynek chciało przejąć Muzeum Miasta Rzeszowa. Zimą 1946/1947 r. do synagogi włamali się złodzieje, którzy ukradli drewnianą więźbę dachową. W marcu 1947 r. wichura zawaliła dach oraz załamała sklepienia, wskutek czego synagoga zaczęła popadać w ruinę. Ówczesny Zarząd Miejski planował wyburzenie przybudówek, odrestaurowanie głównego korpusu i wieżyczki, nakrycie budynku nowym dachem, uzupełnienie sklepień i wstawienie nowych okien. Na mocy decy-

zji ówczesnego wojewody rzeszowskiego w 1949 r. synagoga została przekazana Związkowi Polskich Artystów Plastyków, który zobowiązał się odrestaurować budynek. Jednakże w 1951 r., ze względu na niepodjęcie przez ZPAP działań na rzecz remontu, Wojewódzka Rada Narodowa przekazała obiekt Wojewódzkiemu Archiwum Państwowemu. Ostatecznie synagoga została odbudowana w latach 1953–1963 z przeznaczeniem na siedzibę archiwum. W 1959 r. usunięto ostatnie ślady polichromii, do dziś nie zachowało się też nic z pierwotnego wyposażenia.

Już na początku XX w. rzeszowska synagoga staromiejska znajdowała się pod opieką konserwatorską dawnego namiestnictwa austriackiego, a w dwudziestoleciu międzywojennym – konserwatora województwa lwowskiego. 25 marca 1987 r. została wpisana do krajowego rejestru zabytków nieruchomych pod numerem 1157.

Obecnym właścicielem budynku jest Gmina Wyznaniowa Żydowska w Krakowie. Dzierżawcą obiektu jest Urząd Miasta Rzeszowa, który nie udostępnia wnętrz zwiedzającym. Wcześniej mieściło się tu archiwum jak również Ośrodek Badań Historii Żydów, zajmujący się gromadzeniem, zabezpieczaniem, przechowywaniem i opracowywaniem materiałów archiwalnych o tematyce żydowskiej. Na ścianie umieszczona została tablica pamiątkowa, poświęcona pamięci ofiar Zagłady, z wersetem: „Bym mógł dniem i nocą opłakiwać zabitych, córy mojego ludu" (Jer. 8:23).

Synagoga Nowomiejska

Obecnie jest to jedna z najstarszych i najlepiej zachowanych synagog w województwie podkarpackim. Synagoga Nowomiejska w Rzeszowie znajduje się przy ul. Sobieskiego 17. Została wzniesiona w latach 1705–1712, na podstawie zgody wydanej przez Hieronima Andrzeja Lubomirskiego w 1686 roku. Autorem projektu i budowniczym synagogi był włoski architekt Jan Chrzciciel Belotti.

Okazały, orientowany budynek w stylu renesansowo-barokowym, mający pierwotnie charakter obronny, został wzniesiony na rzucie prostokąta o wymiarach 20 na 30 m. Z początku nakryty był wysokim dachem brogowym. We wschodniej części budynku znajdowała się pierwotnie główna sala modlitewna, przykryta barokowym sklepieniem krzyżowym, wspartym na czterech masywnych filarach, pomiędzy którymi znajdowała się bima. Sala była poprzedzona przedsionkiem, nad którym, na piętrze znajdował się babiniec.

W I połowie XIX w. synagoga została gruntownie wyremontowana i odnowiona, zmieniono też wówczas kształt dachu na dwuspadowy. Wewnętrzne ściany budowli, a także sklepienia i filary były dekorowane barwną, bogatą polichromią i sztukateriami.

W 1939 r. stacjonujący w mieście Niemcy wykorzystywali synagogę jako stajnie, później zaś jako magazyn. W 1944 r. została podpalona, w wyniku czego zawaliły się sklepienia, popękały ściany i uległy zniszczeniu elementy łączące attyki.

Po 1945 r. synagoga znajdowała się w stanie katastrofy budowlanej i groziła zawaleniem. W 1948 r. Zarząd Miejski planował wyburzenie budynku i wtórne wykorzystanie cegieł do celów budowlanych, jednakże Kongregacja Wyznania

Mojżeszowego nie wyraziła zgody na podjęcie takich działań. Ostatecznie, w latach 1954–1965 synagoga została odremontowana; nadbudowano też dodatkową kondygnację, w wyniku czego pierwotna struktura architektoniczna obiektu uległa poważnym przekształceniom, a budynek utracił swój pierwotny wygląd. Do czasów współczesnych na ścianie wschodniej zachowała się jednak wnęka po aron ha -kodesz. W okresie powojennym w dawnej synagodze mieścił się m.in. dom pracy twórczej Związku Polskich Artystów Plastyków oraz siedziba Związku Polskich Artystów, Malarzy i Grafików. Obecnie jest tu siedziba Biura Wystaw Artystycznych. 24 stycznia 1978 r. synagoga została wpisana do krajowego rejestru zabytków nieruchomych.

Cmentarz

Tutejszy stary cmentarz żydowski został założony w XVI wieku, a jego miejsce przypomina jedynie kamień bazaltowy i płyta granitowa z odpowiednim napisem w języku hebrajskim i polskim. Został zniszczony w 1942 r., kiedy Żydzi zgromadzili się na jego miejscu przed wywiezieniem do obozu w Bełżcu.

Sanok

Żydzi osiedlili się tu już w XVII wieku, a pierwsza wzmianka o tutejszej synagodze pochodzi z 1697 r. Na początku XVIII w. tworzyli oni stosunkowo liczną społeczność, której prawa nadał król August II Mocny specjalnym przywilejem z 1720 r. Na jego podstawie mieli okazję rozwijać działalność gospodarczą, ale także np. założyć cmentarz. W tym okresie pojawiają się pierwsze wzmianki o miejscowym rabinie. Samodzielna gmina wyznaniowa powstała tu w 1764 roku, kiedy to uniezależniła się od Leska. Gmina rozwijała się pomyślnie iw 1799 r. Mieszkało tu ponad 250 Żydów. Dzięki udanemu handlowi, ale także rozwojowi różnych rzemiosł, gmina zdobyła znaczącą pozycję w całym regionie. W 1870 r. liczyła już prawie 1600 członków, istniały dwie synagogi, a pod koniec XIX wieku z powodzeniem działały tu także jesziwy. W okresie przed II wojną światową 4 tys. miejscowych Żydów stanowiło ok. 40% mieszkańców miasta. Sanok stał się miejscem, do którego przed prześladowaniami uciekło sporo Żydów z innych części Europy Środkowej. Część z nich została wyparta przez wojska niemieckie przez San do sowieckiej strefy okupacyjnej. Reszta stopniowo koncentrowała się w miejscowym getcie, dokąd stopniowo przesiedlano kolejne osoby z różnych okolicznych miejscowości. W 1943 r. Żydzi byli wywożeni do obozów koncentracyjnych lub w różne miejsca, gdzie odbywały się ich egzekucje.

Synagoga

Pierwszą, tzw. Starą jeszcze drewnianą synagogę z końca XVII wieku zniszczył pożar w 1720 roku i zastąpiła ją nowa, tzw. Wielka synagoga. Jednak ona też nie przetrwała. Została zniszczona podczas II wojny światowej, a na jej miejscu w latach 70. XX wieku wybudowano dom mieszkalny. O jej istnieniu świadczy jedynie umieszczony w 2014 roku kamień pamiątkowy z napisem poświęconym ponad 10 000 Żydów z Sanoka i okolic, którzy zginęli w czasie II wojny światowej.

Synagoga Jad Charuzim

Znajduje się w pobliżu klasztoru franciszkanów. Została zbudowana w 1897 roku z inicjatywy Stowarzyszenia Rzemieślników „Jad Charuzim". Organizacja ta angażowała się również w różne działania kulturalne i organizowała pomoc dla ubogich. Był to budynek murowany na planie prostokąta, którego zewnętrzna część zachowała się do dziś. Na początku II wojny światowej budynek spłonął. Po zakończeniu wojny i naprawach służył najpierw jako sklep. Został później odnowiony. Obecnie budynek pełni funkcję biurowo-mieszkalną. Druga zachowana synagoga (ul. Cerkiewna nr 6). została zbudowana pod koniec XIX wieku. Był to dom mieszkalny z prywatną modlitewnią żydowską. W czasie II wojny światowej dom modlitwy uległ zniszczeniu. Chociaż budynek został odrestaurowany po zakończeniu wojny, obecnie służy do innych celów.

Cmentarz

Nie zachował się tutejszy stary cmentarz żydowski, którego tradycja sięga XIV wieku. Istniał do początku XX wieku, kiedy to założono nowy cmentarz żydowski w Sanoku. Został całkowicie zniszczony podczas II wojny światowej. Ostatnie jego pozostałości zostały zniszczone w latach 60. Nowy cmentarz jest użytkowany od przełomu XIX i XX wieku. W czasie II wojny światowej był miejscem egzekucji miejscowych Żydów. Ten cmentarz również nie został zachowany. Pozostały po nim teren tworzy małe lapidarium, w którym gromadzone są zachowane nagrobki i pomnik Holokaustu. Jest ogrodzony i prowadzi do niego brama oznaczona gwiazdą Dawida. Od południa graniczy z centralnym cmentarzem miejskim.

Ustrzyki Dolne

Żydzi w większym stopniu zaczęli osiedlać się w tym mieście w XVIII wieku. Początki niezależnej żydowskiej gminy wyznaniowej sięgają lat 30. Szybki rozwój lokalnej społeczności żydowskiej nastąpił w drugiej połowie XIX wieku, dzięki czemu już w 1900 roku stanowili oni ponad 60% mieszkańców miasta. Podczas II wojny światowej miejscowa społeczność żydowska została zniszczona.

Synagoga

Została zbudowana w pierwszej połowie XIX wieku. Murowany budynek miał prosty, prostokątny plan. W części wschodniej znajdowała się kwadratowa główna sala modlitewna, a w części zachodniej przedsionek z miejscem dla kobiet. Sala główna pierwotnie pokryta była lustrzanym sufitem. Zachowała się zewnętrzna strona ściany wschodniej. Podczas II wojny światowej hitlerowcy doszczętnie zniszczyli synagogę. Po wojnie synagoga służyła jako magazyn zboża. Po gruntownej przebudowie, zmianie układu wewnętrznego i zewnętrznego, mieści się tu obecnie Miejska Biblioteka Publiczna.

Cmentarz

Został prawdopodobnie zbudowany w XVIII wieku. Znajduje się w południowej części miasta. Podczas II wojny światowej został częściowo zniszczony, gdy część kamieni została wykorzystana do celów budowlanych. Zajmuje powierzch-

nię około 0,8 ha. Najstarszy zachowany nagrobek pochodzi z drugiej połowy XVIII wieku. Nagrobki są w większości wykonane z piaskowca i pokryte hebrajskimi napisami, z których część nosi ślady malarstwa. Większość zachowanych nagrobków znajduje się w północnej części cmentarza. W 2006 roku wyznaczono trasę prowadzącą z centrum miasta na cmentarz żydowski i umieszczono tam tablicę pamiątkową.

Wacław Wierzbieniec

Uzupełnienia do publikacji o Żydach

Baligród

Żydzi osiedlali się tu prawdopodobnie już w pierwszej połowie XVII wieku, gdy miasto stało się lokalnym ośrodkiem handlu. Przybywali do tej miejscowości głównie z Leska i Sanoka. Przed wyodrębnieniem się w końcu XVIII wieku samodzielnej gminy żydowskiej w Baligrodzie, miejscowi Żydzi wchodzili w skład gminy żydowskiej w Lesku. Ludność żydowska zdominowała miejscowy handel, natomiast w znacznie mniejszym stopniu trudniła się rzemiosłem. W 1921 roku miasteczko zamieszkiwało 1260 osób, w tym 515 Żydów, 464 Polaków i 281 Ukraińców. Podczas II wojny światowej Niemcy przesiedlali tu ludność żydowską z okolicznych bieszczadzkich miejscowości, natomiast latem 1942 roku wywieźli wszystkich Żydów z Baligrodu do obozu w Zasławiu.

Cmentarz

Założony został w XVII wieku. Położony jest na stoku wzgórza, nieopodal rynku, w kierunku południowo-zachodnim. Zachowało się na nim około 100 macew, z których część ma wyjątkowo piękne zdobienia. Najstarsza z zachowanych macew pochodzi z 1732 roku.

Dynów

W źródłach, Żydzi odnotowani zostali jako stali mieszkańcy Dynowa w 1552 roku. Osiedlanie się ich w Dynowie popierali Wapowscy, właściciele miasta, dostrzegający w nich ważny element dla rozwoju tych terenów. Osadnictwu żydowskiemu w Dynowie sprzyjało również korzystne położenie miasta, na międzynarodowym szlaku handlowym ze słowackich Koszyc i Bardejowa oraz węgierskiego Humiennego, wiodącym w kierunku Rzeszowa i na wschód doliną Sanu do Lwowa. W drugiej połowie XVIII wieku Dynów stał się znaczącym ośrodkiem chasydyzmu, dzięki cadykowi Cwi Elimelech Szapira z Dynowa oraz jego następcom – synowi i wnukowi, którzy także byli cadykami. W 1921 roku miasteczko zamieszkiwało 2727 osób, w tym 1273 Żydów, 1400 Polaków i 54 Ukraińców. Podczas II wojny światowej, po zajęciu Dynowa przez Niemców, doszło do zbrodni dokonanej przez nich na ludności żydowskiej. W połowie września 1939 roku, w okresie żydowskiego święta Rosz Haszana (Nowy Rok), Niemcy zaczęli łapać na ulicach Żydów i wyciągać ich z domów (szczególnie mężczyzn), znęcając się nad ofiarami. Następnie większość aresztowanych skierowano na tak zwane plebańskie pole przy obecnej ulicy Ożoga, gdzie ich rozstrzelano. Pozostałych wywieziono za miasto i rozstrzelano w lesie zwanym Żurawiec. Podczas tej akcji około 50 osób schroniło się w dynowskiej synagodze. Niemcy otoczyli ją, oblali benzyną i podpalili, natomiast próbujących uciekać rzucano do studni, po czym ich zasypano. Łącznie z ludźmi w synagodze spłonęły ułożone na stos rodały i modlitewniki. Od płonącej synagogi zapaliły się położone w pobliżu dwa domy modlitwy. Następnie

28 września 1939 roku Niemcy polecili zebrać się Żydom na rynku i przylegającej do niego głównej ulicy. Zebraną grupę liczącą około 1500 osób skierowano w kierunku rzeki San. Tu rozkazano przybyłym przeprawić się przez rzekę do sowieckiej strefy okupacyjnej. Po tym wysiedleniu, nielicznych Żydów, którym udało się pozostać w Dynowie, wywieziono (przypuszczalnie w 1942 roku) do getta w Brzozowie.

Stary cmentarz żydowski

Trudno określić kiedy powstał. Jest zlokalizowany przy ulicy Piłsudskiego niedaleka rynku. Zajmuje teren około 1,3 ha. Cmentarz ten niemal doszczętnie został zniszczony przez Niemców podczas II wojny światowej. Część macew przywłaszczyli sobie także miejscowi Polacy i nie chcą ich oddać. W rezultacie nie zachowały się tu żadne stare nagrobki. Na miejscu pochówku sławnych dynowskich rabinów, w rogu zdewastowanego cmentarza, na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku wybudowano ohel. Znajdują się w nim trzy nowe macewy miejscowych cadyków. Jedna poświęcona jest cadykowi Cwi Elimelech Szapira (1785-1841), założycielowi dynastii cadyków dynowskich. Początkowo pełnił on funkcję rabina w Strzyżowie, a następnie w Dynowie, z którym związany był przez wiele lat. Zaliczał się do grona tradycjonalistów, przeciwników postępowych prądów w judaizmie. Za sedno judaizmu uważał kabałę. Opublikował wiele kabalistycznych komentarzy i popularnych chasydzkich homilii. Uważany był powszechnie za wybitnego kabalistę. Zwano go także Bnei Isachar, od tytułu napisanej przez niego pracy - *Synowie Isachara*. Druga macewa poświęcona jest synowi Cwi Elimelecha, którym był cadyk Dawid z Dynowa (1804-1874). Natomiast trzecia macewa poświęcona jest synowi Dawida. Był nim Naftali z Dynowa, zmarły w 1888 roku. Grób Cwi Elimelecha stanowi obecnie cel pielgrzymek chasydów z całego świata, a głównie z Izraela i USA. Po każdej wizycie chasydów w Dynowie, na jego grobie oraz na grobach jego następców, pojawia się wiele kartek papieru – kwitłech. Zawierają one prośby o wstawiennictwo cadyka u Boga w rozwiązywaniu różnych problemów. Na kartce takiej podaje się zarówno treść prośby, jak i imię proszącego, a także imię jego matki, ponieważ według rozpowszechnionej tradycji, w księgach niebieskich każdy zapisywany jest właśnie w taki sposób. O szerokim oddziaływaniu dynastii dynowskich cadyków świadczyć może między innymi fakt, że jeden z synów Cwi Elimelecha, mianowicie Eleazar z Łańcuta, od 1841 roku, aż do śmierci w 1865 roku był cadykiem w Łańcucie. Wpływy dynastii dynowskich cadyków odnaleźć można również w takich miejscowościach jak Błażowa, Rybotycze, Rzeszów, a nawet Munkacz.

Nowy cmentarz żydowski

Powstał prawdopodobnie w drugiej połowie XIX wieku. Został zdewastowany w czasie II wojny światowej. Obecnie zajmuje powierzchnię około 0,5 ha. Widnieje na nim zaledwie kilka macew. W głębi cmentarza znajduje się pomnik poświęcony ofiarom Holocaustu. Znajdują się tu także zbiorowe mogiły Żydów, którzy ponieśli śmierć w okresie żydowskiego święta Rosz Haszana (Nowy Rok) w połowie wrze-

śnia 1939 roku. Dzięki staraniom gminy żydowskiej w Krośnie, która uzyskała od Niemców pozwolenie na ekshumację ofiar z miejsc ich dotychczasowego, tymczasowego pochówku, wiosną 1940 roku zwłoki ofiar przeniesiono na ten cmentarz i pochowano w sześciu masowych grobach. Po zakończeniu II wojny światowej podjęto śledztwo w sprawie tej zbrodni. W rezultacie przeprowadzonych czynności śledczych, we wrześniu 1945 roku na polecenie Sądu Grodzkiego w Dynowie dokonano również oględzin masowych grobów ofiar. Pomimo przeprowadzonego śledztwa, dokładna liczba ofiar tej zbrodni nie jest znana. Według szacunków strony żydowskiej, w Rosz Haszana śmierć poniosło około 400 osób. Na murze cmentarnym wmurowana została tablica upamiętniająca osoby, które poniosły śmierć w połowie września 1939 roku. Jej fundatorką jest Nina Talbot, której część rodziny straciło wówczas życie.

Centrum Historii Polskich Żydów w Dynowie

Mieści się ono nieopodal starego cmentarza żydowskiego, przy ulicy Łazienna 70. Centrum założył i kieruje nim rabin Pinchas Pomp z Jerozolimy. W ramach Centrum, które współpracuje z Instytutem Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego funkcjonują: hotel dla pielgrzymów, kuchnia koszerna, łaźnia rytualna (mykwa), synagoga. Malowidła w synagodze wykonała mieszkająca w Nowym Jorku malarka Nina Talbot, której rodzina pochodzi z Dynowa.

Kolbuszowa

W dokumencie lokacyjnym tego miasta z 1700 roku stwierdzono, że mogą tu mieszkać nie więcej jak trzy rodziny żydowskie. Ograniczenie to zostało zniesione w 1713 roku. W rezultacie doszło do osiedlania się Żydów w mieście, którzy znaleźli tu dogodne warunki do życia, trudniąc się handlem i rzemiosłem. Od końca XVIII wieku działali tu znani cadycy. Byli to kolejno: Abraham Jehoszua Heszel, uczeń Elimelecha z Leżajska, Jakub Horowic, a następnie Abraham Taitelbaum, który zapoczątkował miejscową dynastię cadyków Taitelbaumów. Od drugiej połowy XIX wieku Żydzi byli wraz z Polakami członkami rady miejskiej, pełnili także funkcję zastępców burmistrza. W 1921 roku miasto zamieszkiwało 2900 osób, w tym 1415 Żydów (48,8% ogółu mieszkańców). Podczas II wojny światowej, podobnie jak w innych miejscowościach doszło do eksterminacji ludności żydowskiej. W lutym 1942 roku Niemcy utworzyli getto, w którym znajdowali się także Żydzi z innych okolicznych miejscowości – w sumie około 2500 osób. Następnie w czerwcu 1942 roku większość osób przetransportowano do getta w Rzeszowie, skąd zostali następnie wywiezieni do obozu zagłady w Bełżcu. Pozostałych rozstrzelano na cmentarzu żydowskim w październiku 1942 roku. W tym czasie zginął również ostatni kolbuszowski cadyk Jechiel Taitelbaum.

Synagoga

Mieści się przy ulicy Piekarska 19. Jest to jedna z dwóch synagog, które niegdyś istniały w tym mieście. Starszą, pochodzącą z 1736 roku zburzyli Niemcy podczas II wojny światowej. Ta nowsza, zachowana do chwili obecnej powstała w 1825 roku. Składa się z obszernej Sali modlitw usytuowanej w części wschodniej, a tak-

że z przedsionka z tak zwanym babińcem na piętrze przeznaczonym dla kobiet od zachodu. Synagoga ta, zdewastowana podczas II wojny światowej, została wyremontowana w 1966 roku. Obecnie znajduje się tutaj muzeum.

Cmentarz

Położony jest przy ulicy Krakowska. Zachowane źródła wskazują, że istniał już w 1736 roku. Jego powierzchnia wynosi 1,6 ha. Zachowało się na nim około 200 nagrobków z inskrypcjami w języku hebrajskim, niemieckim i polskim. Znajdują się tu także dwie zbiorowe mogiły około 1000 Żydów, rozstrzelanych przez Niemców w październiku 1942 roku.

Krosno

Było to miasto królewskie, które lokację na prawie magdeburskim otrzymało około 1348 roku. Pierwsza wzmianka o osadnictwie Żydów pochodzi sprzed 1434 roku i dotyczy braci Nachema i Lazara z Ransburga. Zapewne był to wyjątek, skoro w nadanym miastu w 1569 roku przywileju *de non tolerandis Judaeis* stwierdzono, że Żydzi nigdy nie byli jego mieszkańcami. Początkowo zakazu nie przestrzegano zbyt surowo. W latach osiemdziesiątych XVI wieku, jeden z młynów miejskich dzierżawił krośnieński Żyd Leon, a na przedmieściu mieszkał Józef, Żyd z Rymanowa. Transakcje handlowe prowadzili kupcy żydowscy, między innymi z Dukli i Rymanowa. Dopiero spis posiadaczy domów i gruntów ornych z 1851 roku, wymienia trzech Żydów, właścicieli nieruchomości w Krośnie. Rozwój osadnictwa żydowskiego w Krośnie nastąpił w drugiej połowie XIX wieku wraz z rozwojem przemysłu, głównie naftowego, i zbudowaniem w 1884 roku linii kolejowej. Żydzi przybywali tu z Dukli, Korczyna, Sanoka. W 1870 roku mieszkało w Krośnie 26 Żydów, w 1880 roku – 327, a w 1921 roku – 1725 (25% ogółu mieszkańców miasta). Samodzielną gminę żydowską utworzono w Krośnie w styczniu 1900 roku. W okresie Holocaustu, w lipcu 1942 roku Niemcy przesiedlili część Żydów z Krosna do Brzozowa, Dukli, Jasienicy, Korczyna oraz Rymanowa. Skąd wywieźli ich do obozu zagłady w Bełżcu. Kilkudziesięciu Żydów zatrudniono w krośnieńskich fabrykach oraz rafinerii w Jedliczu. Około 800 Żydów, którym udało się początkowo uniknąć wywiezienia, zamknięto w getcie. Po jego likwidacji 2 grudnia 1942 roku, przebywające w nim osoby przewieziono do Rzeszowa a następnie zgładzono.

Cmentarz

Położony jest przy ulicy księdza Sarny. Założony został pod koniec XIX wieku i obecnie obejmuje swoją powierzchnią około 0,7 ha. Zdewastowany podczas II wojny światowej i w okresie powojennym. Zachowało się na nim około 150 nagrobków. Wśród nich na uwagę zasługuje szczególnie nagrobek Bernarda Munza, który przedstawia złamane drzewo. Znajduje się tu także zbiorowa mogiła 120 Żydów oraz 10 osób innych narodowości rozstrzelanych przez Niemców w czasie II wojny światowej.

Leżajsk

Żydzi osiedlili się w Leżajsku w pierwszej połowie XVI wieku. W 1563 roku mieszkało w tym mieście już 20 rodzin żydowskich. W połowie XVIII wieku powstała tu samodzielna gmina żydowska dysponująca synagogą, łaźnią rytualną (mykwą), cmentarzem oraz przytułkiem dla ubogich. Pod koniec XVIII wieku mieszkało tu około 900 Żydów, którzy zajmowali 63 domy. Leżajsk był i jest obecnie jednym z ważniejszych na ziemiach polskich ośrodkiem chasydyzmu. W 1772 roku osiedlił się tu cadyk Elimelech Lippman (1717-1787), który objął również funkcję rabina. Początkowo był on wędrownym sędzią i nauczycielem. W Leżajsku założył swój dwór utrzymywany przez chasydów, jego zwolenników. Był to pierwszy i najbardziej liczący się w Galicji ośrodek chasydyzmu. Cadyk Elimelech z Leżajska przyczynił się do ukształtowania struktur ruchu chasydzkiego. Uważał, że cadyk jest nie tylko przywódcą duchowym, a jego władza rozciąga się także na wszystkie sfery życia chasydów. Uważał również, że cadyk żyje równocześnie w dwóch światach – ziemskim oraz niebiańskim, pełniąc funkcję pośrednika między tymi światami. Swoje poglądy na religijną oraz społeczną rolę cadyka zawarł w książce *Noam Elimelech* (hebr. Łagodność Elimelecha), wydanej we Lwowie w 1787 roku. Do jego najbardziej znanych uczniów należeli: Lewi Icchak z Berdyczowa, Dawid z Lelowa, Menachem Mendel z Rymanowa, Jakub Horowic – określany jako Widzący z Lublina, Abraham Jozue Heszl z Opatowa, Mojżesz Lejb z Sasowa. Następcą Elimelecha w Leżajsku został jego najstarszy syn Eleazar, który zmarł w 1806 roku. Po nim funkcję cadyka objął wnuk Elimelecha – Naftali, który zmarł w 1844 roku. Wówczas wygasła dynastia leżajskich cadyków. Pomimo tego Leżajsk nadal był i jest także obecnie ważnym miejscem dla chasydów, którzy przybywają tu licznie z całego świata do grobu cadyka Elimelecha. W 1921 roku miasto zamieszkiwały 5063 osoby, w tym 1575 Żydów (31% mieszkańców). Podczas II wojny światowej, zaraz po zajęciu miasta w 1939 roku, Niemcy spalili synagogę, a następnie wypędzili większość Żydów za rzekę San, do sowieckiej strefy okupacyjnej. Dla pozostałej w Leżajsku niewielkiej grupy Żydów oraz przesiedlonej tu grupy Żydów z Kalisza utworzono getto. W 1942 roku przebywających w nim Żydów przewieziono do innych gett, a następnie zamordowano w obozach zagłady. Obecnie Fundacja Chasydów Leżajsk-Polska tworzy tu Centrum Chasydzkie. Składać się ono będzie z dwóch niezależnych budynków. W jednym będzie się mieściła synagoga, a w drugim hotel dla żydowskich pielgrzymów.

Cmentarz

Powstał w połowie XVIII wieku. Jest zlokalizowany przy ulicy Górna. Cmentarz został niemal doszczętnie zdewastowany przez Niemców podczas II wojny światowej, którzy zniszczyli także ohel, w którym mieścił się nagrobek cadyka Elimelecha. W 1962 roku zbudowano w tym samym miejscu nowy ohel. Znajduje się w nim oryginalny nagrobek cadyka, odnaleziony po II wojnie światowej. Widnieje na nim napis: „Nasz pan i nauczyciel, człowiek Boga, rabin, sprawiedliwy Elimelech Lazar Lippman w tym grobie spoczywa, który zmarł 21 dnia adaru". Każdego

roku przybywają tu z całego świata tysiące chasydów (głównie z Izraela i USA), aby w rocznicę śmierci cadyka Elimelecha (21. dnia żydowskiego miesiąca adar, czyli w lutym lub w marcu), prosić go o wstawiennictwo do Pana Boga. Według wierzeń chasydów, dusza zmarłego powraca wówczas na ziemię, co powoduje, że takie wstawiennictwo jest najbardziej skuteczne.

Mykwa

Znajduje się w dawnym domu modlitwy, przy ulicy Studzienna 2 i mogą z niej korzystać Żydzi przybywający do Leżajska. W tym samym budynku mieści się również sala modlitewna dla około 50 osób oraz ośrodek obsługi pielgrzymów żydowskich, przybywających do grobu cadyka Elimelecha.

Markowa

Należała i nadal należy do największych wsi na terenie województwa podkarpackiego. Trudno określić kiedy zaczęła się tu osiedlać ludność żydowska. Mieszkający w Markowej Żydzi trudnili się handlem i rolnictwem. Należeli do gminy żydowskiej w Łańcucie. W 1921 roku wieś zamieszkiwały 4364 osoby, w tym 126 Żydów, 4227 Polaków i 11 Ukraińców. W okresie II wojny światowej Niemcy zmusili Żydów do opuszczenia Markowej, a następnie ich zgładzili. Tych, którzy starali się ukryć wyłapywano (pomagali w tym także miejscowi chłopi), a następnie rozstrzeliwano na okopisku dla zwierząt na skraju wsi – tam ich także grzebano. Poza rodziną Ulmów, we wsi znalazły się również inne szlachetne rodziny polskie, które odważyły się przechowywać Żydów. W rezultacie w Markowej, okupację przeżyło kilkanaście osób narodowości żydowskiej.

Muzeum Polaków Ratujących Żydów imienia Rodziny Ulmów

Zostało otwarte w 2016 roku. Nowoczesny budynek z multimedialnymi ekspozycjami usytuowany jest w centrum wsi Markowa. Zgromadzone w muzeum materiały dotyczą obszaru obecnego województwa podkarpackiego Muzeum zawiera wiele interesujących informacji o Polakach ratujących Żydów w okresie Holocaustu oraz o Żydach, którzy szukali u nich ratunku. Wyeksponowana w nim jest historia rodziny Ulmów z Markowej oraz Żydów, których ta rodzina przechowywała. Józef i Wiktoria Ulma oraz ich sześcioro dzieci mieszkali w małym domu na skraju wsi. Gdy zaczęła się II wojna światowa, początkowo rodzina pomagała trzem Żydom ukrywającym się w lesie. Natomiast przypuszczalnie około 1942 roku do domu Ulmów przybyli ich znajomi Żydzi z Markowej i Łańcuta, prosząc o możliwość ukrycia się tu przed Niemcami. Ulmowie przyjęli wówczas do swojego domu ośmioro Żydów z rodzin Didnerów, Grunfeldów i Goldmanów, których pomimo biedy i ciągłego zagrożenia ukrywali na strychu. Jednak Niemcy dowiedzieli się o ukrywanych Żydach. W rezultacie 24 marca 1944 roku cała rodzina Ulmów i wszyscy ukrywający się u nich Żydzi zostali rozstrzelani. Grób rodziny Ulmów znajduje się na cmentarzu katolickim w Markowej położonym nieopodal kościoła. Żydzi pochowani są na cmentarzu ofiar II wojny światowej w miejscowości Jagiełła.

Niebylec

Niebylec uzyskał prawa miejskie w 1509 roku, a jego mieszkańcy przez dziesięciolecia bogacili się na handlu końmi polskimi i węgierskimi. Nie wiadomo kiedy osiedlili się tu Żydzi. Na podstawie zachowanych źródeł można stwierdzić, że w połowie XVII wieku mieszkały tu cztery rodziny żydowskie. W 1921 roku Niebylec zamieszkiwało 550 osób, w tym 283 Żydów (51,5% ogółu mieszkańców). W czasie II wojny światowej Niemcy stworzyli tu getto dla miejscowych Żydów, do którego przesiedlali także Żydów z innych miejscowości. Następnie w kwietniu 1942 roku przesiedlili zgromadzonych tu Żydów do getta w Rzeszowie, skąd następnie zostali deportowani do obozu zagłady w Bełżcu.

Synagoga

Mieści się w centrum tej miejscowości, w północnej części rynku. Wybudowano ją w połowie XIX wieku. Po II wojnie światowej urządzono w niej magazyn nawozów sztucznych. Następnie po remoncie w 1977 roku, budynek synagogi zaczął pełnić funkcję biblioteki publicznej. Wewnątrz na szczególną uwagę zasługuje zachowana na ścianach i stropie polichromia z 1905 i 1937 roku, którą poddano renowacji. Na stropie w centralnej części jest przedstawiony Lewiatan, ryba zjadająca swój ogon, otoczona napisem: „Lewiatan, którego stworzyłeś na to, by w wodach igrał". Wokół Lewiatana istnieją malowidła gwiazd na niebieskim tle. Na obrzeżach stropu widnieje szeroki wielobarwny pas z motywami roślinnymi i wizerunkami zwierząt. Na wschodniej ścianie synagogi, nad wnęką po aron ha-kodesz dostrzec można dwa lwy, które trzymają tablice dekalogu oraz napis: „Ojcze nasz, Królu nasz, otwórz bramy niebios na modlitwy nasze". Nad lwami widnieje kotara zwieńczona koroną. Natomiast zachodnią ścianę synagogi ozdobiono widokiem Świątyni Jerozolimskiej.

Cmentarz

Położony jest na wzgórzu, około 350 metrów na północ od rynku. Założony pod koniec XVIII wieku, zajmuje powierzchnię około 1,6 ha. Całkowicie zdewastowany w czasie II wojny światowej. Ocalały tylko dwie macewy. W okresie Holocaustu Niemcy dokonywali tu rozstrzeliwań Żydów.

Oleszyce

Żydzi byli mieszkańcami tej miejscowości już w drugiej połowie XVI wieku. Od pierwszej połowy XIX wieku miejscowi Żydzi byli w większości chasydami. Szczególnie dużym uznaniem cieszyła się wśród nich dynastia cadyków Rokeach z Bełza, położonego nieopodal Lwowa. W 1921 roku miejscowość tę zamieszkiwało 2917 osób, w tym 1590 Żydów (54,5% mieszkańców). Podczas II wojny światowej, Niemcy spalili synagogę i wysiedlili stąd Żydów do getta w Lubaczowie, a następnie zgładzili.

Cmentarz

Położony jest przy ulicy 3 Maja, na południe od centrum miejscowości. Został założony w połowie XVIII wieku. Obecnie znajduje się na nim około 300 macew. Najstarsze pochodzą z końca XVIII wieku, ale większość stanowią XIX i

XX wieczne.. Mają bogate reliefy o wyraźnych cechach sztuki ludowej. Typowymi motywami zdobniczymi są świeczniki, naczynia Lewitów, jelenie, lwy, ptaki. Na wielu macewach zachowały się jeszcze ślady różnobarwnej polichromii. Wykonano je z wapienia w Bruśnie, gdzie wydobywano wapień; istniał tam dobrze prosperujący ludowy ośrodek kamieniarski. Znajduje się tu również pomnik ofiar Holocaustu. Postawiono go na zbiorowej mogile ponad 100 Żydów, którzy zbiegli z getta w Lubaczowie, a następnie zostali schwytani przez Niemców, tu rozstrzelani i pochowani.

Rzeszów

Dom Ludowy Fundacji imienia Adolfa Tannenbauma

Został wybudowany w 1929 roku. Mieści się przy ulicy Okrzei 7. Obecnie pełni funkcję Wojewódzkiego Domu Kultury. Był to najokazalszy obiekt użyteczności publicznej wzniesiony w mieście w okresie międzywojennym. Jego fundatorem był rzeszowski filantrop Adolf Tannenbaum. W budynku tym funkcjonowała przed II wojną światową żydowska szkoła podstawowa i żydowska szkoła średnia oraz żydowskie przedszkole. Swoją siedzibę miały w nim również żydowskie organizacje charytatywne, zawodowe, kulturalno-oświatowe, młodzieżowe. Znajdująca się w budynku obszerna sala widowiskowa umożliwiała organizowanie występów miejscowych amatorskich zespołów muzycznych i dramatycznych. Występowały w niej także profesjonalne żydowskie teatry, między innymi z Krakowa, Lwowa, Warszawy.

Dom rabina Arona Lewina

Dom ten, który się mieści przy ulicy Sobieskiego 15, stanowił własność gminy żydowskiej i był przeznaczony dla rzeszowskiego rabina. Mieszkał w nim także ostatni rabin rzeszowski Aron Lewin. Obecnie swoją siedzibę ma tu Zespół Szkół Muzycznych nr 2. Rabin Aron Lewin urodził się w Przemyślu w 1879 roku. Jego ojciec Natan Lewin był także rabinem rzeszowskim, natomiast jego brat Jecheskiel Lewin został rabinem we Lwowie. Będąc jeszcze nastolatkiem, Aron na łamach prasy hebrajskiej opublikował swe pierwsze nowele talmudyczne. W młodości przyswoił sobie także bardzo dobrą znajomość języka polskiego i niemieckiego. Ponadto warto zaznaczyć, że studiował filozofię na Uniwersytecie Wiedeńskim. Rabinem został Aron Lewin już w wieku 25 lat w Samborze, w 1904 roku. Natomiast po śmierci ojca, rabina rzeszowskiego (jego grób zachował się na cmentarzu żydowskim przy ul. Rejtana), w 1927 roku zamieszkał w Rzeszowie, gdzie do końca okresu międzywojennego pełnił funkcję rabina rzeszowskiego. W latach 1927-1934 był także członkiem Rady Miejskiej Rzeszowa. Funkcję rabina oraz funkcję radnego musiał godzić z funkcją posła na Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, którym był dwukrotnie z ramienia partii Agudas Isroel w latach 1922-1927 i 1930-1935. Swoje przywiązanie do polskości jako poseł, a także jeden z przywódców partii Agudas Isroel oraz przewodniczący Rady Rabinów w Polsce, manifestował zarówno na forum Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, jak i w licznych kazaniach i okolicznościowych przemówieniach. Był również gorącym zwolennikiem marszałka Jó-

zefa Piłsudskiego. Po jego śmierci, w przemówieniu, wygłoszonym w Warszawie 26 maja 1935 roku na uroczystej akademii żałobnej w związku ze zjazdem Rady Centralnej Organizacji Żydów Ortodoksów – Agudas Isroel, wskazywał: „Głęboki ból i smutek, który obecnie całą Polskę ogarnia, przejmuje także nas Żydów i do głębi nami wstrząsa. Jako obywatele Polski, którzy nierozerwalnymi węzłami z nią złączeni jesteśmy, odczuwamy na równi z innymi obywatelami ogromną i niepowetowaną szkodę, jaką Polska poniosła straciwszy Największego swego Wodza, swego Budowniczego i Wskrzesiciela. (...) Dla nas Żydów Marszałek Piłsudski był wcieleniem i uosobieniem pięknej wiekowej tradycji polskiej, która tak chlubnie i tak zaszczytnie w dziejach Polski się zapisała, tradycji tolerancji, bratniego współżycia wszystkich jej obywateli i wzajemnego do siebie zbliżenia". Aron Lewin jako rabin rzeszowski sprawował nadzór nad życiem religijnym żydowskich mieszkańców Rzeszowa. Odprawiał nabożeństwa, wydawał orzeczenia odnoszące się do przepisów rytualnych, na przykład koszerności potraw, udzielania ślubów i rozwodów. Nadzorował rytualny ubój bydła i drobiu, produkcję mąki używanej do wypieku mac na święto Pesach, sprawował nadzór nad kąpielami rytualnymi. Warto podkreślić, że rabin Aron Lewin, który zginął w 1941 roku we Lwowie, po zajęciu tego miasta przez wojska hitlerowskie, był autorem wielu prac z zakresu wiedzy teologicznej, między innymi *Davar Beito* (Kraków 1899), *Matte Aharon* (Kraków 1908), *Birchat Aharon* (Drohobycz 1913).

Wielkie Oczy

Żydzi zaczęli osiedlać się w tym miasteczku prawdopodobnie w drugiej połowie XVII wieku. Około 1735 roku rabinem gminy żydowskiej w Wielkich Oczach został wybitny uczony Mordechaj ben Szmuel z Kutna (zmarły po 1772 roku). Zyskał no dużą sławę dzięki traktatowi teologicznemu *Szaar-Melech* (hebr. Brama Królewska). Był to opublikowany po raz pierwszy w Żółkwi w 1762 roku zbiór 13 rozpraw teologiczno-moralnych, które są związane z terminami oraz świętami żydowskiego kalendarza. W 1921 roku miejscowość ta liczyła 1550 mieszkańców, w tym 768 Polaków, 487 Żydów i 295 Ukraińców. Podczas II wojny światowej Niemcy przesiedlili tu Żydów z okolicznych miejscowości. Następnie od końca 1941 roku część zdrowych, młodych mężczyzn kierowano do obozów pracy. Pozostałych Żydów w połowie 1942 roku przesiedlono stąd do getta w Krakowcu oraz do getta w Jaworowie, a następnie zgładzono.

Synagoga

Wybudowana w 1910 roku przy rynku. Uszkodzona podczas pożaru miasteczka, została odbudowana w 1927 roku dzięki funduszom Elijahu Gottfrieda emigranta z Ameryki. Po II wojnie światowej budynek synagogi służył jako magazyn. W 2011 roku ukończono remont synagogi, w której mieści się obecnie biblioteka publiczna.

Cmentarz

Założony został w XVIII wieku i jest położony na południe od rynku, około 300 metrów od synagogi. Obecnie widnieje na nim około 100 nagrobków. Na cmentarzu znajduje się pamiątkowy obelisk postawiony na zbiorowej mogole 41 Żydów, rozstrzelanych tu w czasie II wojny światowej.

Zakończenie

Dzięki swojej ponad 2000-letniej historii, Żydzi są jedną z najstarszych wspólnot etnicznych i religijnych w Europie. Od wieków udaje im się zachować własną religię, język, zwyczaje i kulturę. Ponieważ chrześcijańskie środowisko stopniowo na nich wpłynęło, oni wpłynęli również na chrześcijańskich sąsiadów. Relacje nie zawsze były dobre. Ale tak jak judaizm jest jednym z głównych źródeł chrześcijaństwa, tak samo Żydzi i kultura żydowska stały się i na zawsze pozostaną integralną częścią cywilizacji europejskiej.

Terytorium dawnej Galicji i dzisiejszej wschodniej Słowacji, które jest głównym przedmiotem naszego zainteresowania w niniejszej publikacji, jest bardzo dobrym przykładem niezwykle zróżnicowanego pod względem narodowym i wyznaniowym obrazu tego obszaru. Historia i kultura Polski i Słowacji są również trwale związane z ludnością żydowską i jej kulturą. Równie ważna jest aktywność żydowskich kupców i przedsiębiorców w rozwoju gospodarczym obu regionów położonych na Słowacji i w Polsce. Chociaż II wojna światowa z bezprecedensowym okrucieństwem przyniosła ludności żydowskiej w czasie Holokaustu cierpienia i zniszczenia, to dla obecnych i przyszłych pokoleń konieczne jest zachowanie przynajmniej części tego, co pozostawiła nam ta społeczność, w postaci pomników materialnych i duchowych. Pozostaje tylko wierzyć, że nawet krótka prezentacja zawartych w tekście zabytków będzie w tym zakresie korzyścią i inspiracją.

Pramene a literatúra / Źródła i literatura

BÁRKÁNY, Eugen – Dojč, Ľudovít. Židovské *náboženské obce na Slovensku*. Bratislava, 1991.

BURCHARD, Przemysław. *Pamiątki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*. Warszawa, 1990.

DUBNOV, Simon. *A zsidóság története*. Budapest, 1991.

Encyclopaedia of Jewish Communities, Poland. Edited by: Abraham Wein & Aharon Weiss, 1984. https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pinkas_poland3.html

Encyklopédia židovských náboženských obcí I.-IV. Zostavil Róbert J. Büchler. Bratislava, 2009-2014.

KÓNYA, Peter. *Dejiny Židov na východnom Slovensku*. Prešov, 1997.

MICHALEWICZ, Jerzy. Żydowskie okręgi metrykalne i żydowskie gminy wyznaniowe w Galicji. Krakov, 1995.

Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN. https://sztetl.org.pl/pl

Sprievodca po historickom Prešove. Ed. Peter Švorc. Prešov, 2006.

Sprievodca po sakrálnych pamiatkach a cirkevnom živote Prešova. Ed. Peter Švorc. Prešov, 1999.

ŠVORC, Peter – DERFIŇÁK, Patrik. *Východné Slovensko a Židia v medzivojnovom období. Sondy do spoločensko-politického, hospodárskeho a kultúrneho života*. Prešov, 2014.

UJVÁRI, Péter. *Zsidó Lexikon*. Budapest, 1929.

VENETIANER, Lajos. A magyar zsidóság története. Budapest, 1922.

WIERZBIENIEC, Waclaw. *Zydzi w województwie lwowskim w okresie międzywojennym. Zagadnienia demograficzne i społeczne*. Rzeszów, 2003.

Židia *pred a za Karpatami v priebehu stáročí*. Ed. Peter Kónya. Prešov, 2013.

BERGMAN Eleonora, JAGIELSKI Jan, *Zachowane synagogi i domy modlitwy w Polsce. Katalog*, Warszawa 1996.

Encyklopeia Rzeszowa, Ed. Jan Draus, Rzeszów 2004.

GOSZTYŁA Marek, PROKSA Michał, *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001.

GRUBER Ruth Ellen, *Jewish Heritage Travel. A guide to Eastern Europe*, Washington 2007.

KRYCIŃSKI Stanisław, OLEJ-KOBUS Anna, KOBUS Krzysztof, *Przewodnik. Zabytki Kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 2011.

MENDYS Władysław, *Społeczność żydowska w dawnym Jaśle*, Warszawa 1992.

PIECHOTEK Maria, PIECHOTEK Kazimierz, *Bramy nieba. Bożnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999.

POTOCKI Andrzej, *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpackiem*, Rzeszów 2008.

POTOCKI Andrzej, *Żydzi rymanowscy*, Krosno 2000.

POTOCKI Andrzej, *Żydzi w Podkarpackiem*, Rzeszów 2004.

RĄCZY Elżbieta, *Ludność żydowska w Krośnie do 1919 r.*, Krosno 1995.

STEINBERG Mojżesz, *Żydzi w Jarosławiu*, Jarosław 1933.

SYGOWSKI Paweł, TRZCIŃSKI Andrzej, *Żydzi lubaczowscy i ich cmentarz, „Rocznik Lubaczowski", t. 8*, Lubaczów 1998.

SZAJNIK Grzegorz, *Stosunki polsko-żydowsko-ukraińskie w mieście i gminie Dynów*, Dynów 2008.

Szlakami sztetli. Podróże przez zapomniany kontynent, Ed. Emil Majuk, Lublin 2015.

Szlakiem żydowskich zabytków Podkarpacia, Ed. Tadeusz Andrzej Olszański, Warszawa 1985.

TABASZ Władysław, *Podkarpaccy Żydzi. Codzienność – noc – nadzieja*, Ropczyce 2009.

WIERZBIENIEC Wacław, *Cmentarze żydowskie w Rzeszowie*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie", Historia, z. 1, Rzeszów 1990.

WIERZBIENIEC Wacław, *Losy Żydów rzeszowskich podczas II wojny światowej w relacjach świadków*, „Studia Rzeszowskie", t. 2, Rzeszów 1996.

WIERZBIENIEC Wacław, *Społeczność żydowska Przemyśla w latach 1918-1939*, Rzeszów 1996.

WIERZBIENIEC Wacław, *Z dziejów społeczności żydowskiej Dynowa*, Rzeszów-Dynów 2003

WODZIŃSKI Marcin, *Groby cadyków w Polsce*, Wrocław 1998.

WODZIŃSKI Marcin, TRZCIŃSKI Andrzej, *XVII-wieczne macewy ze starego cmentarza żydowskiego w Przemyślu*, „Rocznik Przemyski", t. XXXVI, z. 4, Przemyśl 2000.

Żydzi w Karpatach. Materiały z sesji popularnonaukowej w Lesku, „Płaj, nr 5, Warszawa 1992.

Żydzi w Polsce. Leksykon, Ed. Jerzy Tomaszewski, Andrzej Żbikowski, Warszawa 2001.

Názov: Židia a ich pamiatky /
Żydzi i ich zabytki

Autori: doc. PaedDr. Patrik Derfiňák, PhD.
dr hab. Wacław Wierzbieniec

Vydavateľ: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, Prešov, 2020
Vydanie: prvé
Náklad: 60 ks
Rozsah: 106 strán

ISBN 978-80-555-2569-3

EAN 9788055525693

Turistické cesty slovensko poľského pohraničia ako nástroj odborného vzdelávania pre udržanie mladých ľudí v regióne.

Szlaki turystyczne pogranicza słowacko-polskiego jako narzędzie edukacji zawodowej dla utrzymania młodych ludzi w regionie.

ISBN 978-80-555-2569-3